บทที่ 2

ความเป็นมาของการเรียนการสอนภาษาอังกฤษในประเทศไทย

สภาพการณ์และเหตุการณ์ที่มีอิทธิพลทำให้มีการเรียนภาษาอังกฤษในประเทศไทย

1. อิทธิพลทางการค้าขาย

ความสัมพันธ์ระหว่างชาติต่าง ๆ ในโลกมักจะเริ่มขึ้นจากการค้าขายเป็นสำคัญ ซึ่งอาจจะโยงไปสู่จุดหมายอื่น ๆ ได้ในภายหลัง สำหรับประเทศไทยนั้นมีความสัมพันธ์กับประเทศตะวันตกมาตั้งแต่ศตวรรษที่ 16 เมื่อโปรตุเกสซึ่งเป็นประเทศตะวันตกชาติแรกที่ให้ความสนใจในการค้ากับประเทศในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ได้เข้ามาเจริญสัมพันธไมตรีกับประเทศไทยในสมัยกรุงศรีอยุธยา ในปี พ.ศ.2054 (ค.ศ.1511) และยังช่วยไทยรบกับพม่าเมื่อปี พ.ศ. 2081 (ค.ศ.1538) ได้รับพระราชทานที่ดินและอนุญาตให้สร้างวัดถือศาสนาคริสตังได้ นอกจากนี้ยังได้นำความรู้ทำปืนไฟ แบบแผนสร้างป้อมปราการต่อสู้ปืนไฟ มาฝึกหัดวิธีใช้ปืนไฟในยุทธสงคราม (สมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพ 2493:2-3) ภายหลังที่ไทยได้ทำสัญญาทางพระราชไมตรีกับโปรตุเกสแล้ว ความสัมพันธ์ระหว่างไทยกับประเทศตะวันตกได้ขยายตัวออกไป เมื่อมีประเทศตะวันตกชาติอื่น ๆ เข้ามาแข่งขันเพื่อค้าขายกับไทย ในสมัยอยุธยาอีกหลายชาติ คือ ในศตวรรษที่ 17 มีสเปน (พ.ศ.2141) ฮอลันดา (พ.ศ.2147) อังกฤษ (พ.ศ.2155) และเดนมาร์ค (พ.ศ.2164) สำหรับฮอลันดาและอังกฤษ ทำแต่การค้าขายเป็นสำคัญ อังกฤษได้นำวิชาเดินเรือเข้ามาสอน (สมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพ 2493:5-6) ทางด้านการค้าของฮอลันดานั้นมีอิทธิพลเพิ่มอย่างมากในรัชกาลสมเด็จพระเจ้าประสาททองและตอนต้นรัชกาลสมเด็จพระนารายณ์มหาราช ฮอลันดาได้สร้างสถานีการค้าที่แข็งแรงและมั่นคงขึ้นที่กรุงศรีอยุธยาในปี พ.ศ.2177 ได้เพิ่มถึงขีดสุดตอนต้นรัชกาลสมเด็จพระนารายณ์มหาราช โดยส่งเรือรบมาปิดปากอ่าวไทยไม่ให้เรือไทยเข้าออก ฮอลันดาไม่พอใจรัฐบาลไทย โดยไทยเริ่มสนับสนุนให้อังกฤษกลับมาเปิดสถานีการค้าเป็นครั้งที่ 2 ในปี พ.ศ.2204 และให้ความสนิทสนมกับฝรั่งเศส ซึ่งเข้ามาในปลายศตวรรษที่ 17 เมื่อ พ.ศ.2205 สมเด็จพระนารายณ์มหาราชทรงพยายามดำเนินนโยบายต่างประเทศเพื่อลดอำนาจและอิทธิพลของฮอลันดาในประเทศไทยด้วยการแสวงหาชาติตะวันตกอื่น ๆ เข้าร่วมเป็นพันธมิตรกับไทยได้แก่อังกฤษ และฝรั่งเศส (วงเดือน นาราสัจจ์ 2519:5) ในการ

ติดต่อค้าขายกับฝรั่งเศสครั้งนี้ ได้นำเอาวิชาอื่น ๆ แบบตะวันตกเข้ามาด้วย คือ ดาราศาสตร์ ภาษาฝรั่งเศส การต่อเรือ การก่อสร้าง เป็นต้น ในรัชกาลสมเด็จพระนารายณ์มหาราช ความสัมพันธ์กับประเทศตะวันตกเจริญถึงขีดสุด เป็นสมัยที่มีชาวตะวันตกเดินทางมาค้าขายมากมาย ต่อมาเกิดความผันแปรทางการเมืองของกรุงศรีอยุธยา โดยพระเพทราชาทำการปฏิวัติและขับไล่ชาวฝรั่งเศสออกจากประเทศ จะเห็นได้ว่าความสัมพันธ์ระหว่างไทยกับประเทศตะวันตกในสมัยกรุงศรีอยุธยา เริ่มต้นจากความสัมพันธ์ทางด้านการค้าที่ยังไม่มีปัญหาทางด้านการเมืองเข้าแทรกแซง จุดมุ่งหมายเน้นเฉพาะการค้าเป็นส่วนใหญ่ การแลกเปลี่ยนพระราชสาสน์และบรรณาการเพื่อต้องการการสนับสนุนการค้าของตนจากรัฐบาลไทย ต้องการขอสิทธิพิเศษเพื่อซื้อสินค้าผูกขาดของไทย

ในสมัยกรุงธนบุรี (พ.ศ.2310-พ.ศ.2325) ไม่มีพ่อค้าตะวันตกชาติใดเดินทางเข้ามาติดต่อค้าขายกับไทย เพราะสภาพบ้านเมืองอยู่ในระยะสงคราม การค้าต่างประเทศส่วนใหญ่ก็เอาใจใส่บำรุงการค้าขายกับจีน (ประชุมพงศาวดาร ภาคที่ 62 2506:2)

ความสัมพันธ์ทางไมตรีและการค้าระหว่างไทยกับชาติตะวันตกได้เริ่มต้นขึ้นใหม่อีกครั้งในสมัยรัตนโกสินทร์ โดยมีวัตถุประสงค์ที่เน้นหนักและแฝงไว้ซึ่งเจตนารมณ์ทางการเมืองแบบจักรวรรดินิยม เป็นที่น่าสังเกตว่าโปรตุเกสซึ่งเป็นฝรั่งชาติแรกที่เข้ามาเปิดประตูการค้ากับไทยในสมัยกรุงศรีอยุธยา เมื่อปี พ.ศ.2054 นั้น ก็เป็นฝรั่งชาติแรกที่พยายามเข้ามาติดต่อขอเจริญสัมพันธไมตรีด้านการค้ากับไทยในสมัยรัตนโกสินทร์ เมื่อปี พ.ศ.2361 ซึ่งตรงกับรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย การเข้ามาเปิดสัมพันธไมตรีกับไทยในครั้งนี้ โปรตุเกสมีวัตถุประสงค์ที่จะขออนุญาตให้เรือสินค้าของพ่อค้าโปรตุเกสเข้ามาค้าขายในเมืองไทย ทางไทยกำลังต้องการจะหาซื้ออาวุธ เพื่อใช้ป้องกันรักษาพระนคร และทางโปรตุเกสยังแสดงความเป็นมิตรไมตรีต่อเรือสินค้าไทยที่ไปค้าขายยังมาเก๊าอีกด้วย (ประชุมพงศาวดาร ภาคที่ 62 2506: 11) ในปี พ.ศ.2363 รัฐบาลไทยจึงทำหนังสืออนุญาตให้พ่อค้าโปรตุเกสเข้ามาค้าขายในไทย และอนุญาตให้ตั้งสถานกงศุลได้ในกรุงเทพฯ ภาษาที่ไทยพูดกับชาวตะวันตกนั้นถ้าเป็นอังกฤษใช้ภาษามลายู โปรตุเกสนั้นมีพวกเชื้อสายโปรตุเกสบางคนยังรู้ภาษาพอเป็นล่ามโปรตุเกสได้ ส่วนพวกฝรั่งเศสนั้นบาทหลวงหัดพูดภาษาไทยได้เอง ไม่ปรากฏว่ามีไทยคนใดคนหนึ่งพูดภาษาต่างประเทศได้ (สมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพ 2493:14-15)

สำหรับพ่อค้าอเมริกันนับว่าเป็นพ่อค้าตะวันตกที่ใหม่สำหรับคนไทย เพราะเพิ่งจะเข้ามาติดต่อค้าขายในประเทศไทย ตอนปลายรัชกาลพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ราวปี พ.ศ.2361 และเป็นสาเหตุสำคัญที่ทำให้เกิดความสัมพันธ์ทางการทูตระหว่างไทยกับสหรัฐเป็นครั้งแรกใน พ.ศ.2375 ซึ่งประธานาธิบดีแจ็คสัน ได้ส่ง เอ็ดมันด์ โรเบิร์ต เป็นทูตเข้ามาขอทำสัญญาทางพระราชไมตรีและการค้ากับไทย การเจรจาสนธิสัญญาได้สำเร็จเรียบร้อย ต้นฉบับทำเป็นภาษาไทยฉบับหนึ่ง อีกฉบับหนึ่งทำเป็นภาษาอังกฤษ แต่โดยที่ฝ่ายไทยไม่รู้ภาษาอังกฤษ และฝ่ายอเมริกันไม่รู้ภาษาไทย จึงทำคำแปลเป็นภาษาโปรตุเกส และภาษาจีน (สงวน อั้นคง 2504:327-328) แต่สนธิสัญญาฉบับ พ.ศ.2399 เป็นสนธิสัญญาได้ทำเป็น 2 ภาษา คือ ภาษาอังกฤษและภาษาไทย ทั้งสองฉบับมีความหมายตรงกัน และไม่มีความจำเป็นต้องใช้ภาษาโปรตุเกสหรือภาษาจีนดังแต่ก่อน เพราะในเวลานั้นพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระเกียรติคุณว่า เป็นพระมหากษัตริย์องค์เดียวในภาคตะวันออกที่ทรงรู้ภาษาอังกฤษ การที่สหรัฐขอเปิดสัมพันธไมตรีกับไทย ทั้ง ๆ ที่การค้าของพ่อค้าอเมริกันในประเทศไทยยังมีปริมาณไม่มากนัก เพราะสหรัฐมีนโยบายจะขอตั้งสถานกงศุลอเมริกันสำหรับพิทักษ์ผลประโยชน์ และสวัสดิภาพของชาวอเมริกันตลอดจนต้องการจะขยายการค้าของพ่อค้าอเมริกันในประเทศไทย

ในปี พ.ศ.2365 (ค.ศ.1822) ตอนปลาย ๆ รัชกาลพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย บริษัทอินเดียตะวันออกของอังกฤษ อยากจะขยายการค้าขายมาถึงกรุงเทพฯ มาควิส เหสติง (The Marquis of Hasting) ซึ่งเป็นผู้สำเร็จราชการอินเดีย แต่งให้ จอห์น ครอเฟิด เป็นทูตนำเครื่องราชบรรณาการเข้ามาถวาย เพื่อจะขอทำหนังสือสัญญาทางไมตรีการค้ากับประเทศไทย โดยอังกฤษเชื่อว่าภาวะการค้าที่ซบเซาและกำลังขาดทุนของพ่อค้าอังกฤษทั้งที่ปีนัง และอินเดียจะได้รับการแก้ไขและฟื้นฟูด้วยการขยายตลาดการค้าของตนในดินแดนใหม่ในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ที่มีประชากรหนาแน่น มีพื้นที่อุดมสมบูรณ์ และที่สำคัญคือยังไม่มีการริเริ่มประกอบกิจการอุตสาหกรรม ตลอดจนที่ตั้งของประเทศไทยช่วยส่งเสริมให้ไทยมีทำเลการค้าที่เหมาะสม และเมืองท่าของไทยเป็นเมืองท่าที่ดีเลิศที่อังกฤษจะสามารถขยายตลาดการค้าได้อย่างกว้างขวาง การที่ไทยยังไม่ได้เปิดสัมพันธไมตรีทางการค้ากับประเทศตะวันตกชาติใดชาติหนึ่งทั้ง ๆ ที่ในขณะนั้นมีเรือของพ่อค้าตะวันตกเข้ามาค้าขายอยู่บ้าง และมีชาติตะวันตกหลายชาติที่กำลังให้ความสนใจจะขอเปิดสัมพันธไมตรีทางการค้ากับไทย เช่น โปรตุเกส สหรัฐอเมริกา และฮอลันดา เป็นต้น ดังนั้นความพยายามของอังกฤษที่จะเข้ามาค้าขายในเมืองไทย แข่งกับพวกพ่อค้าจีน ซึ่ง

012500

เป็นผู้ควบคุมการค้าส่วนใหญ่ของไทยจึงเป็นสิ่งที่ชอบด้วยเหตุผล (วงเดือน นาราสัจจ์ 2519:24) ด้วยปัจจัยต่าง ๆ ที่จะก่อประโยชน์ทางการค้าของอังกฤษ ประกอบกับการที่อังกฤษตระหนักดีว่าพ่อค้าอังกฤษจะไม่สามารถเข้ามาค้าขายในเมืองไทยอย่างเสรีหากว่าอังกฤษปราศจากความสัมพันธ์ทางการเมืองกับไทย ดังนั้นคณะทูตของ จอห์น ครอเฟิด จึงเดินทางเข้ามาด้วยจุดประสงค์สำคัญที่จะขอเปิดสัมพันธไมตรีทางการค้า และขอแก้ระเบียบวิธีการค้าของไทย แต่การเจรจาล้มเหลว เพราะว่าทั้งสองฝ่ายไม่สามารถตกลงกันได้ เนื่องจากในเวลานั้นไม่มีคนไทยที่พูดภาษาอังกฤษได้ อังกฤษก็ไม่มีที่พูดภาษาไทยได้ ครอเฟิดต้องเอาล่ามภาษามลายูมาด้วย ส่วนไทยก็ใช้ล่ามพวกฝรั่งอยู่ที่กุฎีจีน ซึ่งมีเชื้อสายโปรตุเกส ได้เข้ามาครั้งสมัยกรุงศรีอยุธยาเป็นราชธานี พวกล่ามรับราชการในตำแหน่งที่เรียกว่า "ล่ามฝรั่ง" (สมพงษ์ เกรียงไกรเพชร 2526:28) การสนทนาก็ลำบากมาก พูดกันโดยตรงไม่ได้ต้องผ่านล่าม ครอเฟิด พูดภาษาอังกฤษกับล่ามของเขา ล่ามนั้นแปลเป็นภาษามลายูแก่ล่ามของไทย ซึ่งแปลเป็นภาษาไทย เรียนเสนาบดี ๆ ตอบว่ากระไรก็ต้องแปลกลับไปอย่างเดียวกัน (รอง ศยามานนท์ 2495:9) นอกจากคำพูดแล้ว หนังสือยังต้องใช้แปลเป็นภาษาโปรตุเกสบ้าง ภาษามลายูบ้าง แล้วจึงแปลเป็นภาษาไทย และภาษาอังกฤษอีกชั้นหนึ่ง (สงวน อั้นคง 2504:91)

ครั้นในรัชกาลที่ 3 คือ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ผู้สำเร็จราชการอินเดียของอังกฤษ ได้ส่ง นายร้อยเอกเฮนรี่ เบอร์นี่ เป็นทูตเข้ามาขอทำหนังสือสัญญา เมื่อปี พ.ศ.2368 ในเวลานั้นยังไม่มีคนไทยใครรู้ภาษาอังกฤษ แต่การที่พูดกับไทยสะดวกขึ้นกว่าครั้ง จอห์น ครอเฟิด เพราะเบอร์นี่พูดภาษามลายูได้ ผลของการเจรจาได้ตกลงทำสัญญากันด้วยดี ถึงกระนั้นหนังสือที่ทำก็ต้องใช้ภาษาต่าง ๆ กำกับกันถึง 4 ภาษา คือ ภาษาไทย ภาษาอังกฤษ ภาษาโปรตุเกส และภาษามลายู เพราะไม่มีภาษาใดที่จะเข้าใจดีได้ด้วยกันทั้งสองฝ่าย (สมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพ 2525:10) ในปี พ.ศ.2393 รัฐบาลอังกฤษแต่งตั้งให้ เซอร์ เจมส์ บรุ๊ก เป็นทูตเข้ามาเจรจาและขอแก้สนธิสัญญาที่ นายร้อยเอกเฮนรี่ เบอร์นี่ ได้มาทำไว้เมื่อคราวที่แล้ว เป็นครั้งแรกที่ใช้ภาษาอังกฤษในการเจรจา เพราะ เซอร์ เจมส์ บรุ๊ก มาจากเมืองอังกฤษ ไม่ได้มาจากอินเดียเหมือนทูตอังกฤษก่อน ๆ ปรากฏในจดหมายเหตุว่ามีคนไทยคนเดียวคือพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่รู้ภาษาอังกฤษ ได้ทันช่วยราชการทำหนังสือโต้ตอบ เซอร์ เจมส์ บรุ๊ก ในคราวนี้ แต่ในเวลานั้น พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงประชวรอยู่แล้ว ไม่โปรดให้รับแก้หนังสือสัญญากับอังกฤษ เซอร์ เจมส์ บรุ๊ก ก็ต้องกลับไป

ในสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ 4 ทางรัฐบาลอังกฤษจึงได้แต่งให้ เซอร์ จอห์น เบาริง เป็นราชทูตเข้ามาทำหนังสือสัญญาทางพระราชไมตรีและการค้าขายขึ้นอีกในปี พ.ศ.2398 การปรึกษาทำสัญญาในระหว่างไทยกับอังกฤษก็เป็นการสะดวก จึงนับเป็นราชทูตอังกฤษคนแรกที่ได้เข้ามาเมืองไทยและได้ทำสัญญา เมื่ออังกฤษและไทยทำหนังสือสัญญาทางพระราชไมตรีและพาณิชย์เป็นที่เรียบร้อย อังกฤษก็ตั้งสถานกงศุลขึ้นที่กรุงเทพฯ ส่วนประเทศไทยในสมัยนั้นยังขาดผู้ที่มีความรู้ในการทูตและภาษาต่างประเทศ เมื่อไทยและอังกฤษได้เป็นมิตรไมตรีกันโดยสมบูรณ์ทางสนธิสัญญาพระราชไมตรีแล้ว พ่อค้าชาวอังกฤษก็ได้นำสินค้ามาขายและซื้อสินค้าของไทยเพิ่มขึ้นเป็นจำนวนมาก สัญญาที่ไทยทำกับ เซอร์ จอห์น เบาริง นับเป็นจุดเริ่มต้นของสมัยแห่งอิทธิพลชาติตะวันตกในประเทศไทย สนธิสัญญาฉบับนี้เป็นเหมือนสัญญลักษณ์แห่งการเปิดประตูการค้า และสัมพันธไมตรีอย่างกว้างขวางระหว่างไทยกับต่างประเทศ ต่อมาสหรัฐอเมริกา ฝรั่งเศสและรัฐบาลยุโรปชาติอื่น ๆ เข้ามาทำสัญญาทางพระราชไมตรี และไทยก็ได้ส่งทูตไปถึงอังกฤษและชาติตะวันตกอื่น ๆ เป็นการเปิดประเทศแก่ประเทศตะวันตกมาแต่นั้น ยังผลให้การค้าขายขยายตัวออกไปเป็นอันมาก ดังเห็นได้จากจดหมายเหตุของหมอบรัดเลย์ ว่า

> วันที่ 28 ตุลาคม พ.ศ.2398 เรือกำปั่นใบของอเมริกันชื่อลักเนาเข้ามาฝั่ง เรือพ่อค้าอเมริกันไม่ได้มีเข้ามาถึง 17 ปี วันที่ 1 มกราคม พ.ศ.2399 มีเรือกำปั่นพ่อค้าทอดอยู่ในแม่น้ำถึง 60 ลำ เพราะเหตุที่ได้ทำหนังสือสัญญากับต่างประเทศ การค้าขายเจริญขึ้นรวดเร็วไม่เคยมีเหมือนเช่นนี้มาก่อน (รอง ศยามานนท์ 2495:12)

ความล้าหลังทางเศรษฐกิจ หลังจากไทยได้ทำสัญญาการค้ากับนานาประเทศในสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เป็นผลให้ไทยต้องเลิกระบบพระคลังสินค้า และชาวต่างประเทศเข้ามาค้าขายกับไทยมากขึ้น มาถึงสมัยของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งเป็นพระมหากษัตริย์ที่มีแนวพระราชดำริส่งเสริมการค้าขาย ทรงเห็นว่าการพาณิชย์เป็นบ่อเกิดของความร่ำรวย และเป็นเหตุทำให้เกิดความขยันหมั่นเพียรและท้ายที่สุดก็เป็นที่มาของความสุขความเจริญแก่ประชาชนทุกชั้น ทรงสนับสนุนและชักชวนให้ชาวต่างประเทศเข้ามาค้าขายกับประเทศไทย ในสมัยของพระองค์อิทธิพลทางวิทยาการและวัฒนธรรมตะวันตกแพร่หลายอย่างเด่นชัด ทั้งนี้สืบเนื่องมาจากการเปิดสัมพันธไมตรีกับชาติมหาอำนาจตะวันตกตามสนธิสัญญาเบอร์นี่ (พ.ศ.2368) และสนธิสัญญาเบาริ่ง (พ.ศ.2398) นั่นเอง

อย่างไรก็ตามเมื่อการค้าเจริญถึงขีดสุด อิทธิพลทางการเมืองเข้ามามีส่วนเกี่ยวพันกับการดำเนินการค้า เมื่อชาวต่างประเทศได้แปรเจตนาทางการค้าขายเป็นความมุ่งหมายทางการเมือง

2. อิทธิพลทางการเมือง

ความสัมพันธ์ทางไมตรีและการค้าระหว่างไทยกับประเทศตะวันตกในสมัยต้นรัตนโกสินทร์ มีผลจากการขยายตัวทางการค้าในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ของประเทศตะวันตก อันเนื่องมาจากการปฏิวัติอุตสาหกรรมของอังกฤษในคริสตศตวรรษที่ 18 โดยมีวัตถุประสงค์ที่เน้นหนักและแฝงไว้ซึ่งเจตนารมณ์ทางการเมืองแบบจักรวรรดินิยม ดังจะเห็นได้จากการที่ประเทศตะวันตก โดยเฉพาะอย่างยิ่งอังกฤษ ซึ่งพยายามส่งทูตมาเจริญสัมพันธไมตรีและทำสัญญาค้าขายตั้งแต่สมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว มีภัยด้านการล่าอาณานิคมมาคุกคาม เป็นภาระอันยิ่งใหญ่อย่างใหม่ที่พระมหากษัตริย์ไทยในสมัยรัตนโกสินทร์ สถานการณ์ของโลกและสภาพแวดล้อมต่าง ๆ บีบบังคับทางอ้อมให้ไทยต้องเปลี่ยนวิเทโศบายในกลางคริสตศตวรรษที่ 19 ลัทธิจักรวรรดินิยมตะวันตกกำลังเฟื่องฟู ประเทศในเอเชียถูกมหาอำนาจตะวันตกคุกคาม อินเดีย มลายู ตกเป็นของอังกฤษ สงครามระหว่างพม่ากับอังกฤษยังไม่สิ้นสุด อินโดจีนกำลังถูกฝรั่งเศสแทรกแซง ผลของสงครามฝิ่นแสดงให้เห็นว่า จีนผู้ได้ชื่อว่าเป็นยักษ์ใหญ่แห่งเอเชีย ก็ไม่สามารถต้านทานอิทธิพลตะวันตกได้

จากปัญหาการค้ากับประเทศตะวันตกที่นำไปสู่ปัญหาทางด้านการเมืองนี้เอง ได้เป็นบทเรียนที่สอนให้รัฐบาลไทยในสมัยต่อ ๆ มาดำเนินนโยบายต่อประเทศตะวันตกด้วยความระมัดระวังมากยิ่งขึ้น วิธีดำเนินนโยบายการค้าแบบผูกขาดและเข้มงวดต่อพ่อค้าตะวันตกนั้นเป็นนโยบายที่ได้ยึดถือปฏิบัติมานานกว่า 130 ปี จนกระทั่งรัฐบาลไทยในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้ตกลงทำสนธิสัญญากับอังกฤษเมื่อ พ.ศ.2368 ซึ่งนับว่าเป็นสนธิสัญญาทางพระราชไมตรีและพาณิชย์ฉบับแรกที่ไทยทำกับฝรั่งชาติตะวันตกในสมัยรัตนโกสินทร์ (Walter F. Vella 1957:120 อ้างถึงใน วงเดือน นาราสัจจ์ 2519:ฐ) สนธิสัญญาดังกล่าวอาจถือว่าเป็นการเริ่มต้นของจุดเปลี่ยนของการดำเนินนโยบายต่อประเทศตะวันตกที่เคยปฏิบัติมา และเป็นก้าวแรกของการเริ่มประวัติศาสตร์สมัยใหม่ เป็นการยอมรับสภาพความเป็นจริงของสถานการณ์โลกในเวลานั้นว่าลัทธิจักรวรรดินิยมกำลังแผ่อิทธิพลเข้ามาในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ในขณะเดียวกันก็เป็นการดำเนินนโยบายทางการเมืองที่ชาญฉลาด เพราะทำให้ฐานะของไทยทางตอนเหนือของแหลมมลายูมั่นคง และเป็นชาติที่มีอธิปไตยอย่างสมบูรณ์ นอกจากนี้ไทยยังตกลงยินยอมลงนามในสนธิสัญญาทางพระราชไมตรีและพาณิชย์กับสหรัฐอเมริกาเมื่อ พ.ศ.2375 อาจวิเคราะห์ได้ว่ารัฐบาลไทยคงจะหวั่นเกรงการขยายตัวทางการเมือง และการค้าขายของอังกฤษในประเทศไทย ดังนั้นไทยจึงต้องคบกับประเทศตะวันตกชาติอื่นเพื่อถ่วงดุลย์อิทธิพลของอังกฤษในประเทศไทย

แม้ว่าในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว จะทรงเปลี่ยนวิธีดำเนินนโยบายต่างประเทศของไทยต่อประเทศตะวันตกที่เคยปฏิบัติมาในตอนปลายสมัยกรุงศรีอยุธยาและต้นรัตนโกสินทร์แล้วก็ตาม เป็นที่ทราบกันว่าพระองค์ไม่โปรดที่จะคบกับฝรั่ง เพราะทรงเห็นตัวอย่างฝรั่งที่เข้ามาเมืองไทยไม่ว่าจะเป็นพ่อค้า หรือคณะทูตต่างก็พากันเรียกร้องสิทธิพิเศษและผลประโยชน์ต่าง ๆ จะเห็นได้จากคณะทูตของ จอห์น ครอเฟิด เฮนรี่ เบอร์นี่ และ เซอร์ เจมส์ บรุ๊ก ซึ่งล้วนเป็นทูตอังกฤษที่เข้ามาในสมัยต้นรัตนโกสินทร์ (แสงอรุณ กนกพงศ์ชัย, บรรณาธิการ 2525:10) และเนื่องจากทั้งรัฐบาลและเสนาบดีต่างก็ติดต่อค้าขายกับจีน และประเทศใกล้เคียงเป็นประจำ นอกจากนี้สนธิสัญญาทางพาณิชย์ที่กระทำไว้กับประเทศตะวันตกก็ไม่เปิดโอกาสให้พระคลังสินค้าเข้าผูกขาดและควบคุมการค้าได้เต็มที่ ประกอบกับการที่ไทยยอมคบกับประเทศตะวันตก ก็เพื่อเหตุผลทางการเมือง จึงได้หลีกเลี่ยงข้อตกลงทางการค้าที่ทำไว้ต่อกัน เป็นเหตุให้พ่อค้าอังกฤษและอเมริกันไม่ได้รับความเป็นธรรม จึงได้ร้องเรียนไปยังรัฐบาลของตนให้ส่งคณะทูตเข้ามาเจรจาขอแก้ไขสนธิสัญญาดังกล่าว ก็เป็นการเน้นให้เห็นว่าสนธิสัญญาทางพระราชไมตรีและพาณิชย์ที่ไทยกระทำไปนั้น เป็นการโอนอ่อนไปตามสถานการณ์ขณะนั้นจริง ๆ ที่ไม่เต็มใจจะคบค้ากับชาวตะวันตก

นโยบายไม่ยอมผ่อนปรนให้กับประเทศตะวันตก อันเป็นเหตุให้ชาติเหล่านั้นโดยเฉพาะอย่างยิ่งอังกฤษ ซึ่งไม่ได้รับผลประโยชน์มากเท่าที่ควรและพยายามหาทางเปลี่ยนลักษณะการค้ากับไทยนั้น ได้กลายเป็นกระจกเงาที่สะท้อนให้รัฐบาลในสมัยต่อมามองเห็นข้อบกพร่องของการดำเนินนโยบายเช่นนี้ว่า เป็นอันตรายต่อเสถียรภาพของชาติ เพราะในขณะนั้นอังกฤษกำลังเป็นมหาอำนาจที่มีอิทธิพลมากที่สุดในเอเชีย เนื่องจากอังกฤษสามารถรบชนะจีนในสงครามฝิ่นและบังคับให้จีนลงนามในสนธิสัญญานานกิง เมื่อ พ.ศ.2385 ซึ่งเป็นสนธิสัญญาที่อังกฤษสามารถกำหนดอัตราภาษีให้จีนเก็บจากเรือของอังกฤษในอัตราที่ตายตัวและไม่ต้องผ่านองค์การค้าของจีน (วงเดือน นาราสัจจ์ 2519:๗)

เกี่ยวกับอิทธิพลทางการเมืองของประเทศตะวันตกนี้ แม้แต่พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งทรงเป็นนักอนุรักษ์นิยมอย่างยิ่ง ก็ได้ทรงแสดงพระมติเกี่ยวกับประเทศตะวันตกไว้อย่างชัดเจน เมื่อทรงพระประชวรหนักใกล้จะสวรรคต ได้ทรงเรียกพระยาศรีสุริยวงศ์จางวางมหาดเล็ก (ซึ่งต่อมาเป็นสมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ ผู้สำเร็จราชการแผ่นดินในตอนต้นรัชกาลที่ 5) เข้าไปเฝ้าใกล้แท่นพระบรรทม มีพระราชดำริถึงผู้สืบราชสมบัติ และความตอนหนึ่งว่า

การต่อไปภายหน้าเห็นแต่เองที่จะรับราชการเป็นอธิบดีผู้ใหญ่ต่อไป การศึกสงครามข้างญวนข้างพม่าก็เห็นจะไม่มีแล้ว จะมีอยู่ก็แต่ข้างพวกฝรั่ง ให้ระวังให้ดีอย่าให้เสียทีแก่เขาได้ การงานสิ่งใดของเขาที่คิดควรจะเรียนเอาไว้ก็ให้เอาอย่างเขา แต่อย่าให้นับถือเสื่อมใสไปทีเดียว

(เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ 2504:187-188)

อิทธิพลและอำนาจของอังกฤษที่กำลังแผ่ขยายอยู่ในเอเชียนี้เอง เป็นเหตุให้รัฐบาลไทยในสมัยต่อมาเห็นเป็นการสมควรที่ไทยจะต้องยินยอมผ่อนปรนนโยบายตามข้อเรียกร้องของอังกฤษ เพื่อความอยู่รอด และความเป็นอธิปไตยของชาติ

ในสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เป็นสมัยที่ไทยเปิดประเทศค้าขายกับต่างประเทศ และยอมรับอิทธิพลทางวัฒนธรรมของต่างประเทศ นอกจากนั้นยังมีความสัมพันธ์กับประเทศตะวันตกทั้งในด้านการเมือง สังคม และเศรษฐกิจ สนธิสัญญากับต่างประเทศในรัชกาลนี้ เปิดทางให้ชาวตะวันตกเข้ามาในเมืองไทยมากขึ้น ทั้งที่เป็นพ่อค้า คณะทูตและที่ปรึกษา ซึ่งนโยบายของฝ่ายบริหารต้องการที่ปรึกษาชาวต่างประเทศในกิจการต่าง ๆ ชาวต่างประเทศเหล่านี้ได้มีส่วนในการนำเอาวัฒนธรรมตะวันตกเข้ามาเผยแพร่ในสังคมไทยในทัศนะของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ประสบการณ์จากของจริงและการศึกษาวิทยาการแบบตะวันตกโดยใช้ภาษาอังกฤษเป็นกุญแจไปสู่ความรู้ จะช่วยให้พระมหากษัตริย์เห็นการณ์ไกลและดำเนินนโยบายต่างประเทศได้ถูกต้อง คือสามารถดำรงรักษาเอกราชไว้ได้ (สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรส 2506:41-42)

ในตอนต้นรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 5 ประเทศออสเตรีย ฮังการีและสเปน ได้มาขอทำสนธิสัญญาทางไมตรีและพาณิชย์ ทำนองเดียวกันกับที่ประเทศต่าง ๆ เมื่อรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ต่อมาอีกหลายปีประเทศญี่ปุ่นกับรุสเซีย จึงมาขอทำสนธิสัญญากับไทย เป็นผลให้มีชาวต่างชาติมาติดต่อทางราชการและมาทำการค้าเพิ่มขึ้น (ญาติ ไหวดี 2521:32) อิทธิพลมหาอำนาจตะวันตกทั้งด้านแสนยานุภาพทางการทหารและความก้าวหน้าทางเทคนิควิทยาการที่เกิดขึ้นจากระบบความคิดและวิถีชีวิตทางสังคมที่ต่างจากสังคมอังกฤษได้หลั่งไหลเข้ามาพร้อมกับนโยบายแสวงหาอำนาจทางเศรษฐกิจการเมือง

3. อิทธิพลทางการเผยแพร่ศาสนา

จุดเริ่มต้นของการรับการศึกษาตามแบบตะวันตกนี้ ทั้งสมัยกรุงศรีอยุธยาและสมัยรัตนโกสินทร์ต่างมีจุดเริ่มที่เหมือนกัน คือการติดต่อกับชาติตะวันตก เพื่อการค้าขายเป็นอันดับแรก

หลังจากนั้น จึงมีคณะมิชชันนารีเดินทางเข้ามาเพื่อเผยแพร่ศาสนา ผลพลอยได้จากการเผยแพร่ศาสนาของมิชชันนารี คือการถ่ายทอดวิทยาการแบบตะวันตกที่ทันสมัยและมีคุณค่าต่อการดำเนินชีวิตประจำวันของชาวไทย คนไทยเริ่มสนใจเรียนรู้วิทยาการแบบตะวันตก

ในรัชสมัยของสมเด็จพระนารายณ์มหาราช ได้มีการติดต่อกับพวกฝรั่งชาติตะวันตกมากกว่าสมัยใด ๆ ที่ผ่านมา มีชาวโปรตุเกส ฮอลันดา อังกฤษ สเปน เดนมาร์ค และฝรั่งเศส โดยมีวัตถุประสงค์ที่สำคัญ คือ ต้องการเข้ามาค้าขาย จะมียกเว้นก็แต่โปรตุเกสและฝรั่งเศสที่มีความต้องการเผยแพร่ศาสนาคริสต์ควบคู่ไปกับการค้าขายด้วย สำหรับโปรตุเกสนั้นได้ช่วยไทยรบพม่า จึงได้รับพระราชทานที่ดินและอนุญาตให้สร้างวัดถือศาสนาคริสตังได้ ชาวตะวันตกและศาสนาคริสตังจึงนับว่าได้เข้ามาประเทศไทยเป็นครั้งแรกในศตวรรษที่ 16 (สมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพ 2493:2-3) และยังได้นำความรู้ทำปืนไฟ แบบแผนสร้างป้อมปราการต่อสู้ปืนไฟ มาฝึกหัดวิธีใช้ปืนไฟในยุทธสงคราม

ปลายศตวรรษที่ 17 เมื่อ พ.ศ.2205 ฝรั่งเศสเข้ามา การเริ่มความสัมพันธ์กับฝรั่งเศสมีลักษณะที่แตกต่างไปจากชาติตะวันตกอื่น ๆ กล่าวคือ แทนที่จะเริ่มต้นความสัมพันธ์กันในทางการค้า กลับกลายเป็นเรื่องการเผยแพร่คริสตศาสนา พระเจ้าหลุยส์ที่ 14 ประสงค์จะฟื้นฟูศาสนาคริสตังให้รุ่งเรืองทางประเทศตะวันออก ทราบว่าไทยไม่กีดกันศาสนาอื่น จึงเอากรุงศรีอยุธยาเป็นที่สังฆราชตั้งสอนศาสนาคริสตัง ได้ส่งคณะสอนศาสนา พวกช่างต่าง ๆ พวกสถาปนิกและพวกพ่อค้า และได้ช่วยเหลือหลายประการ บาทหลวงเป็นคนฉลาดเริ่มด้วยทำความดีให้แก่คนทั้งหลาย เป็นต้นว่ารับรักษาพยาบาลไข้เจ็บให้คนจนตลอดจนคนโทษ พวกบาทหลวงได้เข้ามาชักจูงคนไทยให้เข้ารีตนับถือคริสตศาสนาโดยได้ตั้งสำนักสอนศาสนาขึ้นเพื่อรับสอนเด็กไทยเป็นสามเณรในศาสนาคริสต์ ขณะเดียวกันก็สอนวิชาอื่น ๆ แบบตะวันตก เช่น ดาราศาสตร์ ภาษาฝรั่งเศส การต่อเรือ การก่อสร้าง และวิชาทหารอย่างตะวันตกเข้ามาในเมืองไทย สมเด็จพระนารายณ์มหาราชมีพระราชประสงค์จะทำนุบำรุงบ้านเมืองและประชาชนให้เจริญรุ่ง-เรือง เมื่อเห็นบาทหลวงฝรั่งเศสมาทำคุณความดี ก็ให้ความสนใจเพราะฝรั่งเศสเป็นชาวตะวันตกที่เพิ่งเดินทางเข้ามา และเป็นชาติมหาอำนาจ พระองค์ทรงพระกรุณาอุดหนุนให้ความอุปถัมภ์คณะบาทหลวงฝรั่งเศสที่เข้ามาเผยแพร่คริสตศาสนา เช่น พระราชทานที่ให้บาทหลวงสร้างวัดให้ตั้งโรงเรียนทั้งโปรดให้ส่งเด็กไปเล่าเรียนภาษาต่างประเทศที่บาทหลวง และเปิดโอกาสให้ประชาชนมีเสรีภาพในการเลือกนับถือศาสนาใด ๆ ที่ต้องการได้ ความจริงการให้เสรีภาพทาง

ศาสนาไม่ใช่ของใหม่ในรัชกาลนี้ เพราะตั้งแต่ไทยเริ่มมีความสัมพันธ์กับโปรตุเกสก็มีคณะบาทหลวงเยซูอิต เดินทางมาเผยแพร่คริสตศาสนา (วงเดือน นาราสัจจ์ 2519:5) กล่าวไว้ว่า ศาสนาคือสื่อกระชับความสัมพันธ์ระหว่างไทยกับฝรั่งเศสในระยะแรก

การที่สมเด็จพระนารายณ์มหาราชไม่รังเกียจพวกมิชชันนารี เพราะทรงหวังผลอันอาจอำนวยความเจริญและทางไมตรีของประเทศ ด้วยทรงพิจารณาเห็นว่า การที่ชาวต่างประเทศเข้ามาตั้งบ้านเรือนอยู่ในประเทศไทยนั้น เป็นหนทางดีสำหรับทำให้การค้าขายเจริญ ทำให้วิชาความรู้เกิดขึ้นในบ้านเมือง และทำให้บ้านเมืองมั่งคั่งสมบูรณ์ (ประชุมพงศาวดาร ภาคที่ 27 2465:4) ต่อมาเกิดผันแปรทางการเมืองของกรุงศรีอยุธยา โดยพระเพทราชาทำการปฏิวัติ สัมพันธไมตรีระหว่างฝรั่งเศสกับไทยสิ้นสุดลง บาทหลวงและชาวฝรั่งเศสถูกขับไล่ออกจากพระราชอาณาจักร (กองจดหมายเหตุแห่งชาติ 2525:270)

ครั้นถึงยุคต้นรัตนโกสินทร์ตอนปลาย ซึ่งตรงกับรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 3 คณะมิชชันนารีอเมริกัน ซึ่งมาสอนศาสนาอยู่ในเมืองจีน รู้ว่ามีพวกจีนเข้ามาอยู่ในเมืองไทยมาก จึงให้มิชชันนารี 2 คน ซึ่งรู้ภาษาจีน คือ คาร์ล กุตสลาฟ (Carl Augustus Frederick Cutzlaff) และ จาคอบ ทอมลิน (Rev. Jacob Tomlin) เข้ามาในประเทศไทยเป็นครั้งแรกเมื่อวันที่ 23 สิงหาคม พ.ศ.2371 (ประชุมพงศาวดาร ภาคที่ 12 2462:32) นำหนังสือสอนศาสนาคริสต์ ซึ่งแต่งและพิมพ์เป็นภาษาจีนเข้ามายังกรุงเทพฯ คณะมิชชันนารีมาขออนุญาต รัฐบาลไทยก็อนุญาตให้สอนตามประสงค์ จึงเช่าที่ตั้งสถานที่สอนศาสนาแก่พวกจีนอยู่ที่ริมวัดเกาะในสำเพ็ง สำหรับคนไทยนั้นโดยเหตุที่คณะมิชชันนารียังไม่รู้ภาษาไทยและไม่ได้เตรียมหนังสือเข้ามาสอนศาสนา จึงเป็นแต่ช่วยรักษาพยาบาลให้แก่คนไทย คนไทยสำคัญว่าคณะมิชชันนารีเป็นนายแพทย์ จึงเรียกคณะมิชชันนารีว่า หมอ (สมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพ 2493:18-20) เมื่ออยู่เมืองไทยนานเข้าคณะมิชชันนารีอเมริกันเรียนรู้ภาษาไทยและขยายกิจการสอนศาสนาให้แก่คนไทย โดยเขียนคำสอนเป็นภาษาไทย และส่งไปพิมพ์ที่สิงคโปร์ (รอง ศยามานนท์ 2495:10)

ในการเผยแพร่ศาสนาของคณะมิชชันนารีอเมริกัน ไม่ได้มุ่งแต่จะสอนศาสนาแต่เพียงอย่างเดียว แต่ว่าได้นำเอาความรู้ ความคิด และวิทยาการแผนใหม่ของชาวตะวันตกเข้ามาเผยแพร่ในหมู่คนไทยด้วย และคณะมิชชันนารีอเมริกันเข้ามากรุงเทพฯ เป็นครั้งแรก พวกนี้วางตนเป็นกันเองเหมือนมิตรสหายของราษฎรทั่วไปยังได้ช่วยรักษาโรค และสั่งสอนวิชาการ

ต่าง ๆ ด้วย พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้มีพระราชดำรัสเกี่ยวกับอุปนิสัยใจคอของคณะมิชชันนารีอเมริกันไว้ว่า

> ปกติเป็นคนตรงและมีธรรมะ ไม่เคยแทรกแซงในกิจการงานเมืองหรือก่อความอย่างหนึ่งอย่างใดให้แก่คนไทยเลย พวกเขาอยู่กับไทยประดุจหนึ่งว่าเป็นคนไทย...คราใดมีเรื่องยุ่งยากอันใดเกิดขึ้นมิชชันนารีอเมริกันก็ได้ให้ความช่วยเหลืออย่างดีเลิศหลายครั้ง ด้วยเหตุนี้คนไทยจึงรักและนับถือพวกมิชชันนารีอเมริกันยืดยาวทั้งมิชชันนารีอเมริกันยังได้สอนอะไรต่ออะไรอีกหลายอย่างให้แก่ไทยอีกด้วย
>
> (พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว 2506:1)

วิทยาการแผนใหม่ของชาวตะวันตกที่คณะมิชชันนารีนำเข้ามาเผยแพร่นั้น มีการพิมพ์ การแพทย์ วิทยาศาสตร์ โดยเฉพาะการศึกษาตามแบบตะวันตก ซึ่งวิทยาการดังกล่าวนี้ยังไม่เป็นที่รู้จักในบ้านเมืองไทยมาก่อนเลย ดังนั้นการที่มิชชันนารีอเมริกันเข้ามาครั้งนั้นจึงก่อให้การเปลี่ยนแปลงอย่างมากมายแก่ชาวไทยและประเทศไทย อารยธรรมของชาวตะวันตกที่มิชชันนารีอเมริกันนำมาเผยแพร่นั้น ทำให้คนไทยที่มีจิตใจกว้างขวางและเห็นการณ์ไกลกลุ่มหนึ่งตื่นตัวศึกษาเรียนรู้ และรับเอาความคิดและวิทยาการแผนใหม่ต่าง ๆ เหล่านั้นไว้ แม้ว่าผลการเผยแพร่ศาสนาแทบไม่ประสบความสำเร็จในการจูงใจให้คนไทยเข้ารีตเลยก็ตาม (คนเข้ารีตส่วนใหญ่เป็นคนจีน) แต่ก็มีคนไทยกลุ่มน้อยนิดกลุ่มหนึ่งเกิดความสนใจ เรียนรู้ทั้งภาษาและวิทยาการของตะวันตก ประกอบกับเกิดความเปลี่ยนแปลงอย่างสำคัญ คือ ระหว่าง พ.ศ.2383-2385 จีนทำสงครามฝิ่นกับอังกฤษ ในเมืองไทยเชื่อคำจีนโดยมากว่า จีนไม่ได้แพ้อังกฤษ เป็นแต่ยอมสัญญาซื้อราคาญ มีคนไทยชั้นสูงเพียงไม่กี่คนที่เห็นว่าจีนแพ้อังกฤษอย่างแน่นอน และอังกฤษกำลังแผ่อำนาจมากขึ้นทางเอเชียตะวันออก จำเป็นจะต้องขวนขวายหาความรู้อย่างตะวันตก เพื่อจะได้ติดต่อกับชาติต่างประเทศในวันหน้าโดยไม่เสียเปรียบ ประกอบกับเวลาที่คณะมิชชันนารีอเมริกันเริ่มเข้ามาติดต่อกับประเทศไทยนั้น ตรงกับเวลาที่ประเทศเริ่มจะมีความเปลี่ยนแปลงเกี่ยวกับนโยบายการต่างประเทศ และศัตรูเก่าของไทยคือพม่าซึ่งตกไปอยู่ใต้อำนาจของอังกฤษก็กลายเป็นเพื่อนบ้านที่ใกล้ชิดสนิทกับไทย อังกฤษได้ตั้งศูนย์กลางการค้าขึ้นที่ปีนัง และเริ่มที่จะเข้ามาติดต่อทางการค้ากับประเทศทางตะวันออกและทำให้ไทยต้องไปเกี่ยวข้องกับมหาอำนาจต่างประเทศมากขึ้น ด้วยเหตุนี้เองเจ้านายหลายพระองค์ในเวลานั้นจึงได้เล่าเรียนภาษาอังกฤษกับคณะมิชชันนารีอเมริกันที่เข้ามาเผยแพร่ศาสนา เกี่ยวกับการเล่าเรียนนี้ สมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพได้กล่าวว่า

ในสมัยนั้นผู้มีสติปัญญาที่เป็นชั้นสูงอยู่ในประเทศนี้ แลเห็นว่าการสมาคมเกี่ยวข้องกับฝรั่งต่างประเทศ คงจะต้องมียิ่งขึ้นกว่าแต่ก่อนแล ภาษาอังกฤษจะเป็นภาษาสำคัญทางประเทศตะวันออกนี้ มีเจ้านายบางพระองค์แลข้าราชการบางคนปรารถนาจะศึกษาวิชาการแลขนบธรรมเนียมของฝรั่งแลจะเล่าเรียนให้รู้ภาษาอังกฤษ จึงพยายามเล่าเรียนศึกษากับพวกมิชชันนารีอเมริกัน

(สมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพ 2504:105)

การเรียนภาษาอังกฤษนี้เองนับเป็นก้าวแรกของการถ่ายทอดแนวความคิดและลักษณะการศึกษาแบบตะวันตก อันจะก่อให้เกิดประโยชน์ต่อสังคมไทยในสมัยต่อมา

ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวนั้น มีเจ้านายและข้าราชการสมัครเรียนภาษาอังกฤษกับคณะมิชชันนารีอเมริกันได้แก่ สมเด็จเจ้าฟ้ามงกุฎฯ (พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งทรงผนวชเป็นพระภิกษุจนตลอดรัชกาลพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว) สมเด็จเจ้าฟ้าจุฑามณี (พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว) หลวงนายสิทธิ์ (สมเด็จพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์) นายขำ บุนนาค (เจ้าพระยาทิพากรวงศ์มหาโกษาธิบดี) พระคลัง (สมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาประยูรวงศ์) กรมหมื่นวงศาสนิท (กรมหลวงวงศาธิราชสนิท) นายโหมด อมาตยกุล (พระยากษาปน์กิจโกศล) หม่อมราโชทัย นายดิศ (ขุนปรีชาชาญสมุทร) และกรมหมื่นอมเรนทรบดินทร์ เป็นต้น (ญาติ ไหวดี 2521:40-41) และได้มีคนไทยไปศึกษาที่ประเทศอังกฤษในรัชกาลที่ 3 นี้คนหนึ่ง ชื่อ นายฉุน ซึ่งต่อมาในรัชการที่ 5 ได้เป็นพระชลธารพินิจจัย (สมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพ 2525:13-14)

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้เริ่มศึกษาภาษาต่างประเทศ ขณะดำรงพระยศเป็นสมเด็จเจ้าฟ้ามงกุฎฯ ซึ่งเวลานั้นทรงอยู่ในสมณเพศ ขณะประทับอยู่ที่วัดวัดราชาธิวาส ได้ทรงศึกษาภาษาลาตินจากสังฆราช ยวงบัปติสตา ปาเลอกัวซ์ (D.J.B. Pallegoix) ชาวฝรั่งเศสที่เข้ามาถึงเมืองไทยเมื่อวันที่ 2 กุมภาพันธ์ พ.ศ.2373 และสมเด็จเจ้าฟ้ามงกุฎฯ ได้ทรงอธิบายความรู้เกี่ยวกับภาษาไทย ภาษาบาลี และขนบธรรมเนียมต่าง ๆ ของไทยแก่สังฆราช ปาเลอกัวซ์ เป็นทำนองแลกเปลี่ยนกัน ทำให้ทรงคุ้นเคยชอบพอกับท่านสังฆราช นอกจากนี้สังฆราช ปาเลอกัวซ์ ได้แต่งหนังสือ "สัพะพะจะนะ พาสาไท" ซึ่งเป็นพจนานุกรมแปลภาษาไทยเป็นอังกฤษ ฝรั่งเศส และลาติน รวม 3 ภาษา ซึ่งเป็นประโยชน์แก่การเรียนภาษาไทยในเวลานั้นมาก (สุพรรณี กาญจนัษฐิติ 2507:20) พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงใช้ประโยชน์จากการศึกษาภาษาลาตินเป็นทางในการศึกษาวิทยาการด้านอื่น ๆ

ซึ่งเป็นประโยชน์ต่อประเทศชาติ โดยเฉพาะการเจรจาความเมืองกับประเทศฝรั่งเศสได้แนบเนียนตามพระราชประสงค์ (ขจร สุขพานิช 2500:99) และเคยทรงศึกษาวิทยาศาสตร์จากหมอเฮาส์ มิชชันนารีอเมริกันที่เข้ามาเมื่อวันที่ 22 มีนาคม พ.ศ.2398 ทั้งนี้ เนื่องจากความกระตือรือร้นของสมเด็จเจ้าฟ้ามงกุฎฯ และเจ้านายชั้นสูงต่อความรู้ทางวิทยาศาสตร์ ทำให้หมอเฮาส์มั่นใจว่า วิทยาศาสตร์จะต้องเป็นเครื่องมือสื่อความสัจจะคริสต์ไปถึงจิตใจพุทธที่ทรงพลังยิ่ง ด้วยเหตุนี้เองหมอเฮาส์จึงสร้างห้องทดลองขึ้นเพื่อให้ความรู้หางวิทยาศาสตร์แก่เจ้านาย (แม้น พงศ์อุดม 2525:29-30)

การศึกษาภาษาอังกฤษและวิทยาศาสตร์อย่างจริงจังของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อเสด็จประทับอยู่ ณ วัดบวรนิเวศวิหาร เริ่มเรียนเมื่อพระชันษาเกือบถึง 40 ปีแล้ว (สมพงษ์ เกรียงไกรเพชร 2526:210-211) โดยทรงศึกษาจาก ศาสนาจารย์ เจสซี แคสเวล (Rev. Jesse Caswell) มิชชันนารีอเมริกัน ซึ่งเดินทางมาถึงเมืองไทยเมื่อวันที่ 1 มกราคม พ.ศ.2383 มีหลักฐานในการบันทึกของหมอแคสเวล เมื่อวันที่ 1 กรกฎาคม พ.ศ. 2388 (ค.ศ.1845) ได้กล่าวถึงการสอนภาษาอังกฤษครั้งนั้นว่า

> วันนี้เริ่มต้นสอนภาษาอังกฤษแก่เจ้าฟ้าวัด (พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว) ข้าพเจ้าสอนตั้งแต่ 9.00 น.-10.00 น. ในชั้นเรียนมี 15 คน 1 ใน 3 เป็นพระสงฆ์ ที่เหลือเป็นชาวบ้านธรรมดา ข้าพเจ้าต้องสอนในวันจันทร์ อังคาร พฤหัสบดี และวันศุกร์ (George Feltus Haws 1931:1)

หมอแคสเวลได้ถวายการสอนเป็นเวลา 1 ปี 6 เดือน พระองค์จึงทรงมีความรู้ภาษาอังกฤษใช้การได้ดีเป็นคนแรกของเมืองไทย ในระหว่างที่หมอแคสเวลได้ถวายการสอนภาษาอังกฤษแก่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระองค์ได้ทรงให้ค่าจ้างเป็นการตอบแทนแก่หมอแคสเวล แต่เขาไม่ยอมรับ โดยขอแลกกับการสอนศาสนา ซึ่งพระองค์ได้ทรงอนุญาตให้แคสเวลใช้ห้องแห่งหนึ่งในวัดเป็นที่ประกาศศาสนาและแจกใบปลิว และยังทรงอนุญาตให้พระสงฆ์ในวัดมาฟังการประกาศ ถ้าใครอยากจะฟัง การอนุญาตให้พวกหมอสอนศาสนาเผยแพร่ศาสนาของตนเพื่อเป็นการแลกเปลี่ยนความรู้ภาษาอังกฤษตามจดหมายเหตุของแคสเวลบันทึกเกี่ยวกับเรื่องนี้ไว้ว่า "มิถุนายน 14 (1845) ฉันได้รับพระราชหัตถเลขาจากเจ้าฟ้าใหญ่ (พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว) ทรงพระราชทานห้องในเขตวัดให้ฉันสอนศาสนา และแจกหนังสือโดยมีเงื่อนไข ฉันต้องถวายภาษาอังกฤษแด่พระองค์ท่านเป็นการตอบแทน" (ขจร สุขพานิช 2500: 80) ในการที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงอนุญาตให้สอนศาสนาคริสต์ในวัดซึ่งเป็น

วัดทางศาสนาพุทธ และพระองค์ก็เป็นผู้ที่เคร่งครัดต่อศาสนาพุทธมาก การที่ทรงยอมเช่นนี้ พิจารณาได้ว่าพระองค์ทรงมุ่งหวังวิทยาการและผลประโยชน์ที่จะได้รับจากคณะมิชชันนารีอเมริกันมากซึ่งจะเห็นได้ชัดเจนจากพระราชหัตถเลขาของพระองค์ว่า

> แสงสว่างแห่งความรู้ คือวิทยาศาสตร์มหัศจรรย์ได้เกิดขึ้นในยุโรป ดังนั้นคฤสต์ศาสนาจึงเป็นลัทธิที่นับถือของชาวยุโรปมาจนทุกวันนี้ เราติดต่อกับมิตรชาวอังกฤษและอเมริกันนั้นก็เพื่อความรู้ในทางวิทยาศาสตร์และศิลปศาสตร์หาใช่ติดต่อเพราะชื่นชมและอัศจรรย์ใจในศาสนาสามานย์นั้นไม่
>
> (กองจดหมายเหตุ 2392)

นอกจากนั้นหมอแคสเวล ได้แต่งตำราเรียนภาษาอังกฤษสำหรับคนไทยขึ้น คือ Elementary Lesson Designed to Asist in the Acquisition of English Language เป็นแบบเรียนประถมศึกษาเพื่อช่วยเสริมความรู้ภาษาอังกฤษ สอนภาษาตะวันตก หัดอ่าน ประสมตัว คำแปล การเข้าประโยค ซึ่งพิมพ์โดยหมอบรัดเลย์ ในปี พ.ศ.2385 หมอแคสเวลได้กล่าวไว้ในหน้าแรกของหนังสือ "บทเรียนเบื้องต้น" (Elementary Lessons) ในฉบับตีพิมพ์ครั้งที่ 2 เมื่อปี พ.ศ.2402 ว่า

> ข้าพเจ้าผู้แต่งหนังสือนี้ แต่งไว้สำหรับจะให้คนไทยเรียนภาษาอังกฤษจะได้เรียนง่าย จึงแต่งเป็นอักษรอังกฤษและอักษรไทยกำกับกัน แต่จะแต่งอย่างนั้น ให้สิ้นอักษรก็แต่งไม่ได้ ด้วยอักษรอังกฤษมีสำเนียงผิดกับอักษรไทยก็มีบ้างจึงทำเป็นที่สังเกตไว้ให้รู้ว่าอักษรตัวใดที่มีสำเนียงผิดกับอักษรไทยแล้ว ก็ทำเป็นดอกจันกำกับลงไว้ หวังจะให้รู้ว่าอักษรตัวนั้นมีสำเนียงผิดกับอักษรไทย ถ้าและผู้เรียนภพเห็นสิ่งที่เป็นที่สังเกตดั่งนั้นแล้วก็จงภากันไปไต่ถามคนที่รู้ภาษาอังกฤษ เรียนซึ่งอักษรนั้น ๆ มาแต่สำนักเขาให้ชำนิชำนาญให้ดีก็จะรู้ในวิทีสำเนียงอักษรนั้น ๆ อย่างเราแต่งไว้ให้สำคัญดังนี้
>
> (Caswell 1859:1)

ตำราเรียนภาษาอังกฤษที่หมอแคสเวล แต่งนี้นับเป็นตำราเรียนรุ่นแรกที่มีอยู่หลังจากที่หมอแคสเวลสิ้นชีวิตลง พระองค์ก็ทรงศึกษาโดยลำพัง โดยใช้วิธีสมาคมกับฝรั่งสนทนาแลกเปลี่ยนความรู้กันบ้าง แสดงความคิดเห็นเกี่ยวกับเหตุการณ์ต่าง ๆ ซึ่งแต่ก่อนนี้ก่อนที่ภาษาต่างประเทศ โดยเฉพาะภาษาอังกฤษยังไม่แพร่หลาย ผู้ประสงค์จะเรียนต้องพยายามทำตัวให้เป็นที่สนิทสนมกับชนชาติเจ้าของภาษานั้น ๆ หรือไม่ก็ต้องไปเข้าเป็นสมาชิกของคณะมิชชันนารีคณะใดคณะหนึ่ง ซึ่งก็มีอยู่แทบจะนับตัวได้ (ประพัฒน์ ตรีณรงค์ 2516:105)

ความรู้ภาษาอังกฤษของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว นับเป็นกุญแจดอกสำคัญในการเปิดประตูไปสู่ความรู้ในวิชาแขนงอื่น ๆ คือ ทรงสามารถอ่านหนังสือว่าด้วยวิชาวิทยาศาสตร์ ภูมิศาสตร์ ประวัติศาสตร์ คำนวณและดาราศาสตร์ ได้เข้าใจแจ่มแจ้ง อาจกล่าวได้ว่าหมอแคสเวล เป็นผู้ที่มีอิทธิพลที่สุดในการถวายการสอนภาษาอังกฤษ เพราะเป็นผู้ที่ได้ส่ง-เสริมความคิดอิสระในการปกครอง และแนะแนวทางให้พระองค์เปิดประเทศไปสู่การพาณิชย์และการปรับปรุงเมื่อพระองค์ได้เสวยราชสมบัติ แต่ทั้งนี้ก็ขึ้นอยู่กับพระปรีชาชาญฉลาด ซึ่งทรงคาดชะตาอนาคตของบ้านเมืองได้ไกลเป็นประการสำคัญด้วย (ทรงศรี อาจอรุณ 2506:42) การเรียนวิชาแบบต่างประเทศเป็นไปอย่างชักช้า แม้ว่ามีฝรั่งเข้ามาค้าขายอยู่ที่กรุงเทพฯ และรัฐบาลมีกิจเกี่ยวข้องกับชาติต่างประเทศอยู่เสมอ คนไทยที่เรียนรู้ภาษาต่างประเทศยังมีน้อย ดูเหมือนจะเป็นเพราะผู้ที่สอนภาษาต่างประเทศ มีแต่คณะมิชชันนารี ซึ่งสอนศาสนาควบกับภาษา เจ้านายและขุนนางจึงไม่อยากส่งลูกหลานไปเรียน ด้วยเกรงว่าคณะมิชชันนารีจะสอนให้ละทิ้งพระพุทธศาสนา (รอง ศยามานนท์ 2495:12)

ดังได้กล่าวมาแล้วถึงการรับการศึกษาแบบตะวันตกในสมัยสมเด็จพระนารายณ์มหาราช และในสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งแม้ระยะเวลาจะห่างไกลกัน แต่ลักษณะของการยอมรับตลอดจนความใฝ่ใจในการศึกษาแบบตะวันตกของชนชั้นปกครองต่างมีลักษณะเหมือนกันคือ การขยายอิทธิพลทางการเมืองของชาติตะวันตก มีส่วนเร่งเร้าและกระตุ้นให้เห็นความจำเป็นที่จะต้องรับวิทยาการ ตลอดจนเรียนรู้ความคิดของตะวันตกเพื่อพัฒนาตัวเองให้ทันสมัย และการถ่ายทอดการศึกษาก็กระทำผ่านคณะมิชชันนารีเช่นเดียวกัน

บทบาทของภาษาอังกฤษต่อการจัดการศึกษาในประเทศไทย

1. การจัดการศึกษาภาษาอังกฤษของคณะมิชชันนารี

จุดมุ่งหมายพื้นฐานของมิชชันนารีทั่วไป คือ ประกาศศาสนาทั่วโลก หาคนเปลี่ยนใจมาเป็นคริสต์ เพื่อจะให้บรรลุเป้าหมายนี้ คณะมิชชันนารีได้ทำการเทศนาสั่งสอนเปิดโรงเรียนและโรงพยาบาล ในเรื่องของโรงเรียนมิสซิส เอ็ม. บี. แวลส์ เมื่อครั้งเป็นครูที่โรงเรียนปรินส์รอยแยลลวิทยาลัย เชียงใหม่ ได้รายงานไปยังองค์การปี พ.ศ.2479 ข้อความตอนหนึ่งกล่าวว่า

> จุดมุ่งหมายที่แน่วแน่ของการศึกษาในสยาม คือ การสร้างคริสตจักรและนำเยาวชนแห่งสยามมาหาพระเยซูคริสต์ คริสตจักรที่กำลังพัฒนา จำเป็นจะต้องมีผู้นำที่มีการศึกษาและหัว

ก้าวหน้าที่จะบรรลุเป้าหมายนี้ได้ก็เห็นจะต้องพึ่งโรงเรียนแหล่งเดียวเท่านั้น

(แม้น พงศ์อุดม 2525:12)

ดังจะเห็นได้จากสมัยสมเด็จพระนารายณ์มหาราช ได้พระราชทานที่ดินให้สร้างโบสถ์และโรงเรียนที่ตำบลบางปลาเห็ด และที่ตำบลมหาพราหมณ์ (ขจร สุขพานิช 2518:106) ทั้งยังมอบเด็กไทยจำนวน 10 คน ให้บาทหลวงฝรั่งเศสเพื่อศึกษาเล่าเรียนวิทยาการแบบตะวันตกด้วย (ประชุมพงศาวดาร ภาคที่ 32 2508:18-156) นับเป็นครั้งแรกที่บาทหลวงฝรั่งเศสได้นำแนวความคิดในการจัดการศึกษาและจัดโรงเรียนแบบตะวันตกเข้ามาเผยแพร่ในประเทศไทย การจัดตั้งโรงเรียนสอนคริสตศาสนา ซึ่งมีชื่อปรากฏในพงศาวดารว่า "โรงเรียนสามเณร" สร้างขึ้นเมื่อปี พ.ศ.2211 (ค.ศ.1668) สอนภาษาต่างประเทศและวิชาหนังสือแบบยุโรป (20 ทศวรรษรัตนโกสินทร์ 2525:106) มีผู้นิยมเรียนกันมาก แม้แต่สมเด็จพระนารายณ์มหาราชเองก็ทรง ส่งมหาดเล็กของพระองค์เข้ามาศึกษาวิชาการใหม่ ๆ ระเบียบการของโรงเรียนตามตารางสอนของบาทหลวงลาโน เขียนไว้ว่า เวลา 10.00-11.30 นาฬิกาก่อนเที่ยง และเวลา 3.30-5.00 นาฬิกาตอนบ่ายเป็นเวลาสอนหนังสือ ใช้ภาษาลาตินในการสอน เวลา 5.00 นาฬิกาตอนบ่ายเป็นเวลาอาบน้ำ 9.30 นาฬิกาเป็นเวลานอน (Hutchinson 1933:16 อ้างถึงใน สุพรรณี กาญจนัษฐิติ 2507:13)

สำหรับโรงเรียนมัสเพรนด์นั้นคือโรงเรียนสามเณรที่ตำบลมหาพราหมณ์นั่นเอง แต่ออกเสียงเพี้ยนไปตามสำเนียงฝรั่ง ส่วนโรงเรียนศรีอยุธยาสร้างเมื่อ พ.ศ.2229 (ค.ศ. 1686) เจ้าพระยาวิชาเยนทร์ ได้สร้างอาคารเรียนใหม่อีกแห่งหนึ่งในตัวเมืองศรีอยุธยา ให้ชื่อเสียใหม่ว่า วิทยาลัยคอนสแตนติน เมื่อเจ้าพระยาวิชาเยนทร์เสียชีวิตลงได้ย้ายมารวมกับโรงเรียนสามเณรที่ตำบลมหาพราหมณ์ (Hutchinson 1933:17-18 อ้างถึงใน สุพรรณี กาญจนัษฐิติ 2507:14) โรงเรียนสามเณรนับเป็นโรงเรียนประจำและใช้ภาษาต่างประเทศในการสอนเป็นแห่งแรกในเมืองไทย ถึงแม้ว่าโรงเรียนจัดตั้งขึ้นเพื่อจุดมุ่งหมายในการสอนศาสนาเป็นสำคัญ และไม่ได้มีอิทธิพลต่อคนไทยนักก็ตาม แต่นับได้ว่าเป็นปรากฏการณ์ใหม่ของการศึกษาเมืองไทยที่ได้มีการจัดตั้ง "โรงเรียน" เป็นสถาบันการศึกษาตามคติแบบตะวันตก

นอกจากมีการตั้งโรงเรียนโดยคณะบาทหลวงแล้ว ปรากฏว่าความตื่นตัวต่อความรู้ใหม่ที่ได้รับจากคณะบาทหลวงมีมากถึงกับสมเด็จพระนารายณ์มหาราชทรงส่งนักเรียนไปศึกษาวิชาการตะวันตกถึงประเทศฝรั่งเศส จากหลักฐานปรากฏว่าได้มีการส่งนักเรียนไปศึกษาที่ฝรั่งเศสถึง 3 ครั้ง คือ

ครั้งแรกในปี พ.ศ.2227 ส่งไปพร้อมกับข้าราชการที่ไปสืบข่าวการสูญหายของคณะทูตไทยคณะแรกซึ่งออกเดินทางไปฝรั่งเศสตั้งแต่ พ.ศ.2223 คราวเรือแตก ครั้งนี้มีนักเรียนไทยเดินทางไปด้วย 6 คน

(ประชุมพงศาวดาร ภาคที่ 32 2508:15-59)

ครั้งที่สองในปี พ.ศ.2228 สมเด็จพระนารายณ์มหาราชทรงแต่งตั้งออกพระวิสูตรสุนทร (โกษาปาน) เป็นราชทูตไปเจริญทางพระราชไมตรีกับฝรั่งเศส พร้อมทั้งส่งบุตรหลานข้าราชการคนไทยออกไปศึกษาที่ฝรั่งเศสด้วย 12 คน

(ประชุมพงศาวดาร ภาคที่ 34 2510:20-141)

ครั้งที่สามในปี พ.ศ.2331 สมเด็จพระนารายณ์มหาราชทรงแต่งตั้งบาทหลวงตาชาร์ด (Tachard) เป็นราชทูตพิเศษนำพระราชสาส์นไปถวายพระเจ้าแผ่นดินฝรั่งเศส และองค์สันตปาปา ในครั้งนี้ได้คัดเลือกเด็กหนุ่มบุตรของผู้มีตระกูลสูงเดินทางไปศึกษาขนบธรรมเนียมของผู้ดีชาวฝรั่งเศสในมหาวิทยาลัยหลุยส์เลอกรัง เป็นจำนวน 5 คน

(ประชุมพงศาวดาร ภาคที่ 59 2512:34-45)

ต่อมาเกิดความผันแปรทางการเมืองของกรุงศรีอยุธยา โดยพระเพทราชาทำการปฏิวัติและขับไล่ชาวฝรั่งเศสออกจากประเทศ และตามสัญญาสันติภาพระหว่างพระเพทราชากับมองซิเออร์เดฟาร์ เมื่อวันที่ 18 ตุลาคม พ.ศ.2331 ได้ระบุไว้ตอนหนึ่งว่าฝรั่งเศสจะส่งข้าราชการไทยและนักเรียนไทยที่ยังตกค้างอยู่ที่ฝรั่งเศสกลับคืนมาทั้งหมด (ประชุมพงศาวดาร ภาคที่ 27 2508:244-246) แต่บรรดานักเรียนนอกเหล่านี้ไม่มีหลักฐานปรากฏว่าได้กลับมาปรับปรุงประเทศไปสู่ความเจริญหรือทำประโยชน์แก่ชาติบ้านเมืองอย่างไรบ้าง (กมล เภาพิจิตร 2503:466)

จากรัชสมัยของสมเด็จพระนารายณ์มหาราชที่ไทยได้เคยส่งนักเรียนไปศึกษาวิทยาการตะวันตก ณ ประเทศฝรั่งเศสแล้ว ชาวตะวันตกก็ไม่ได้มีบทบาทต่อการศึกษาของไทยอีกเลยจนเมื่อไทยเริ่มติดต่อกับชาวตะวันตกอีกครั้งในสมัยรัตนโกสินทร์ในแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 3 คณะมิชชันนารีอเมริกันได้เข้ามาเผยแพร่ศาสนาในประเทศไทย ในปี พ.ศ.2371 และได้นำวิทยาการแผนใหม่เข้ามาเผยแพร่อีกด้วย คณะมิชชันนารีอเมริกันเข้าใจแต่แรกแล้วว่าการจัดตั้งโรงเรียนมีความจำเป็นยิ่งสำหรับการเผยแพร่ศาสนาในเมืองไทย การศึกษาแบบตะวันตกจะเป็นเครื่องมือที่มีประสิทธิภาพในการเตรียมจิตใจและความคิดของคนไทยสำหรับอารยธรรมตะวันตกและศาสนาคริสต์ (แม้น พงศ์อุดม 2525:29-30)

การจัดตั้งโรงเรียนของคณะมิชชันนารีอเมริกันเป็นการเริ่มต้นการเคลื่อนไหวงานการศึกษาแผนใหม่สำหรับสามัญชนทั่วไป สถานที่ใช้สอนหนังสือในสมัยนั้นเรียกว่า "โรงสกูล" นับว่าเป็นครั้งแรกในประเทศไทยที่มีโรงเรียนตามแบบสากลสมัยใหม่ ผู้ริเริ่มเป็นสตรีชาวอเมริกันชื่อ มิสซิส ดาเวนปอร์ต (Mrs. Davenport) ซึ่งเป็นภรรยาหมอดาเวนปอร์ต ได้จัดตั้งโรงเรียนสอนภาษาไทยและภาษาอังกฤษแก่เด็กไทยเป็นครั้งแรก เมื่อปี พ.ศ.2379 (กฤษณา สินไชย 2525:7) แต่เมื่อทั้ง 2 คนจากประเทศไทยไป โรงเรียนก็หยุดชะงักลง

ในปี พ.ศ.2383 มิชชันนารีอเมริกันหญิงคนแรก ชื่อ มิส เอ็ม.อี. เพียร์ส (Miss M.E. Piece) ได้จัดตั้ง "โรงเรียนกินนอน" (Boarding School) หรือโรงเรียนประจำขึ้นเป็นครั้งแรก แต่สมัยนั้นผู้คนยังไม่นิยมศึกษากัน งานโรงเรียนจึงไม่ได้ผลดี ต่อมามิสเพียร์สถึงแก่กรรมลงในปี พ.ศ.2387 จึงต้องล้มเลิกไป (กฤษณา สินไชย 2525:8) และในปี พ.ศ.2392 บาทหลวงกอลอมเบต์ (Rev. Colombet) ได้ตั้งโรงเรียนสอนวิชาภาษาฝรั่งเศสและภาษาไทย ในปี พ.ศ.2422 ได้เพิ่มวิชาภาษาอังกฤษ และในปี พ.ศ.2428 ตั้งเป็นโรงเรียนอัสสัมชัญ

ต่อมาปี พ.ศ.2391 (ค.ศ.1848) มิสมัตตูน (Mrs. Stephen Mattoon) มิชชันนารีอเมริกัน ซึ่งเคยเป็นครูสอนภาษาอังกฤษให้แก่บุตรชายของเจ้าพระยาพระคลังเมื่อปี พ.ศ.2490 (ค.ศ.1847) ได้เริ่มจัดให้มีการสอนหนังสือแก่พวกเด็ก ๆ เป็นครั้งแรก ณ หมู่บ้านของพวกมอญใต้คลองบางหลวงลงไปเล็กน้อย โดยได้รับเด็กเข้ามาอยู่ในครอบครัวแล้วสอนหนังสือให้ พร้อมกันก็อาศัยเด็กพวกนี้ทำงานบ้านให้ด้วย เด็กที่รับเข้ามาเรียนในระยะเริ่มแรกทดลองจัดตั้งขึ้นนี้ มีทั้งเด็กชายและเด็กหญิงจากบ้านใกล้ ๆ กับบ้านของพวกคณะมิชชันนารี มูลเหตุที่ทำให้คณะมิชชันนารีได้เริ่มมีบทบาททางด้านการศึกษานั้นเกิดจากหมอเฮาส์ (Dr.Samuel Renolds House) มิชชันนารีอเมริกันที่เข้ามาถึงกรุงเทพฯ เมื่อวันที่ 22 มีนาคม พ.ศ.2390 ได้มาเผยแพร่ความรู้ทางวิทยาศาสตร์แผนใหม่ให้คนไทยได้เริ่มรู้จักกันเช่น การเตรียมก๊าซชนิดต่าง ๆ ความรู้เกี่ยวกับแม่เหล็กไฟฟ้า ดาราศาสตร์ ตลอดจนความรู้เกี่ยวกับสรีรวิทยาและภูมิศาสตร์ ทำให้เป็นที่ตื่นเต้นและสนใจของบรรดาเจ้านายและพวกขุนนางหัวก้าวหน้าทั้งหลายในเวลานั้นเป็นอันมาก จึงพากันมาเร่งเร้าและเรียกร้องให้หมอเฮาส์และคณะมิชชันนารี ช่วยสอนภาษาอังกฤษให้แก่บุตรหลานของตน เพื่อจะได้เป็นประโยชน์ในการศึกษาเล่าเรียนวิชาดังกล่าว ทำให้มีการตั้งโรงเรียนราษฎร์แผนใหม่และขยายเพิ่มขึ้นในเวลาต่อมา (ญาติ ไหวดี 2521:40 และสุนิตย์ แสงขำ 2527:55)

วันที่ 31 กันยายน พ.ศ.2395 (ค.ศ.1852) โรงเรียนของมิสซิส มัตตูน ได้เปิดรับนักเรียนแบบเช้าไปเย็นกลับขึ้นในหมู่บ้านคนมอญ ตอนแรกตั้งนั้นมีนักเรียนชาย 8 คน ต่อมาอีก 2 เดือน นักเรียนเพิ่มขึ้นเป็น 27 คน มีนักเรียนหญิงมาเรียนด้วย 4 คน การสอนในโรงเรียนนี้สอนด้วยภาษาไทย ระยะที่ตั้งโรงเรียนใหม่ ๆ นั้น คณะมิชชันนารีต้องใช้วิธีจ้างให้นักเรียนมาเรียนหนังสือกันวันละ 1 เฟื้อง (12 สตางค์) และครูต้องคอยเอาใจให้นักเรียนอดทนเล่าเรียนกันอยู่เสมอ (กฤษณา สินไชย 2525:9) ในปีเดียวกันนั้นเอง คณะมิชชันนารีอเมริกันได้จัดตั้งโรงเรียนขึ้นอีกแห่งหนึ่งใกล้ ๆ วัดอรุณราชวราราม ซึ่งเป็นที่ที่คณะมิชชันนารีได้รับพระราชทานจากพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โรงเรียนนี้ตั้งขึ้นเมื่อวันที่ 30 กันยายน พ.ศ.2395 (ค.ศ.1852) เป็นโรงเรียนประจำที่สอนเฉพาะเด็กชาย มีหมอเฮาส์ (Dr.House) เป็นผู้จัดการ แต่เป็นโรงเรียนสำหรับสอนเด็กจีนด้วยภาษาจีน ผู้ที่ทำหน้าที่สอนเป็นชาวจีน ชื่อ ซินแส กี เอ็ง ก๊วย เซียน (Sinsaa Ki-eng Qua Sean) ซึ่งได้ร่วมงานเผยแพร่คริสตศาสนาในคณะมิชชันนารี หลังจากตั้งโรงเรียนนี้ประมาณ 4 เดือน นักเรียนโรงเรียนของมิสซิสมัตตูน ได้มารวมกับโรงเรียนนี้ ปรากฏว่าได้เจริญก้าวหน้าด้วยดี ดังบันทึกประจำวันของหมอเฮาส์ เมื่อเดือนสิงหาคม พ.ศ.2399 (ค.ศ.1856) มีความตอนหนึ่งว่า

> โรงเรียนของเราได้ขยายออกไปมาก มีหลายคนสมัครเรียนภาษาอังกฤษ บุตรชายคนหัวปีของอัครมหาเสนาบดีได้มาเรียนกับมิสซิสมัตตูนสม่ำเสมอ เป็นเด็กเฉลียวฉลาด อายุ 7 ปี ในหลวงทรงขอร้องให้ข้าพเจ้าสอนเจ้านาย 2 พระองค์ คือ พระราชนัดดา อายุ 16 ปี อีกองค์หนึ่งเป็นนัดดาของในหลวงองค์ก่อน อายุ 11 ปี และได้ทรงให้เด็กชาย 12 คน ซึ่งเป็นบุตรของพวกมหาดเล็ก มาเรียนภาษาอังกฤษในโรงเรียนของเรา โดยเป็นนักเรียนไปกลับทุกวัน ต้องสร้างโรงเรียนไม้ไผ่ขนาดใหญ่ขึ้นทางหลังบ้านของเรา
>
> (สมาคมครูโรงเรียนราษฎร์แห่งประเทศไทย 2514:42)

จากบันทึกประจำวันของหมอเฮาส์เป็นหลักฐานแสดงว่าในสมัยนั้นเริ่มนิยมเรียนภาษาอังกฤษอย่างแพร่หลาย พระเจ้าแผ่นดินและขุนนางผู้ใหญ่ได้สนับสนุนให้เด็กไทยเรียนภาษาอังกฤษกับคณะมิชชันนารี จนที่เรียนไม่เพียงพอ คณะมิชชันนารีต้องย้ายที่เรียนไปตั้งใหม่ที่ตำบลสำเหร่ ธนบุรี เมื่อ พ.ศ.2400 (ค.ศ.1857) การสอนยังคงใช้ภาษาจีนจนกระทั่งต่อมาซินแส กี เอ็ง ก๊วย ถึงแก่กรรมลงในปี พ.ศ.2402 (ค.ศ.1859) ครูที่ทำหน้าที่สอนต่อมาเป็นคนไทย ชื่อ ครูแก้ว (Kru Keo) ฉะนั้นการสอนจึงเปลี่ยนจากสอนด้วยภาษาจีนมาเป็นสอนด้วยภาษาไทยตั้งแต่ปี พ.ศ.2403 (ค.ศ.1860) เป็นต้นมา

ในเดือนกรกฎาคม พ.ศ.2431 (ค.ศ.1888) ศาสนาจารย์ จอห์น เอ.เอกิน (Rev.John A.Eakin) ชาวอเมริกันได้จัดตั้งโรงเรียนสำหรับเด็กชายที่ตำบลกุฎีจีน ชื่อ "โรงเรียนคริสเตียนไฮสกูล" (Christian High School) ปรากฏว่าเมื่อแรกตั้งนั้นมีนักเรียนชาย 4 คนในปี พ.ศ.2433 (ค.ศ.1890) ได้ย้ายไปรวมกับโรงเรียนที่สำเหร่ โรงเรียนมีชื่อใหม่ว่า "สำเหร่บอยคริสเตียนไฮสกูล" (Samray Boy's Christian High School) โดยศาสนาจารย์ เอกิน เป็นผู้อำนวยการ

ต่อมาในปี พ.ศ.2443 (ค.ศ.1900) ศาสนาจารย์ เอกิน และศาสนาจารย์ เจ.บี.ดันแลป ได้ซื้อที่ดินของเจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี (เจิม แสงชูโต) ที่ถนนประมวญ ได้สร้างอาคารโรงเรียนที่ทันสมัย ครั้นถึง พ.ศ.2446 (ค.ศ.1903) ศาสนาจารย์เอกิน ได้ย้ายโรงเรียนชายจากสำเหร่มาที่สถานที่แห่งใหม่ โรงเรียนได้เปลี่ยนชื่อเป็น "กรุงเทพคริสเตียนไฮสกูล" (Bangkok Christian High School) และเปลี่ยนเป็น "กรุงเทพคริสเตียนวิทยาลัย" ในปี พ.ศ.2456 (ค.ศ.1913) จนถึงปัจจุบัน โรงเรียนกรุงเทพคริสเตียนวิทยาลัยจัดเป็นโรงเรียนชายโรงเรียนแรกที่จัดตั้งขึ้นแบบโรงเรียนอย่างแท้จริง มีหลักสูตรสอนวิชาภาษาไทย ภาษาอังกฤษ เลข ภูมิศาสตร์ และดาราศาสตร์ด้วย ตลอดจนมีห้องทดลองปฏิบัติการ นับเป็นโรงเรียนราษฎร์แห่งแรกในประเทศไทยที่มีคนรู้จักมาก และเปิดทำการสอนขึ้นในสมัยรัตนโกสินทร์นี้ (สมาคมครูโรงเรียนราษฎร์แห่งประเทศไทย 2514:41-44, ญาติ ไหวดี 2521: 40, กฤษณา สินไชย 2525:9-10 และ สุนิตย์ แสงขำ 2527:ค, 25-26)

สำหรับการศึกษาของสตรีแบบตะวันตกนั้นเกิดจากการริเริ่มของคณะมิชชันนารีอเมริกันเช่นเดียวกัน ได้เริ่มต้นในเวลาใกล้เคียงกับชาย แต่เดิมนั้นสตรีไทยไม่มีใครใส่ใจในเรื่องการศึกษากันเลย นอกจากพวกสตรีชั้นสูงจริง ๆ ผู้ที่บุกเบิกทางให้สตรีไทยได้เริ่มตื่นตัวและเอาใจใส่ในการศึกษาขึ้น คือ มิสซิส เอส.จี.แมคฟาร์แลนด์ (Mrs. S.G. McFarland) ได้จัดตั้งโรงเรียนฝึกการฝีมือสำหรับสตรีและเด็กขึ้นที่จังหวัดเพชรบุรี เมื่อเดือนเมษายน พ.ศ.2408 (ค.ศ.1865) ซึ่งนับเป็นโรงเรียนราษฎร์สำหรับนักเรียนสตรีแห่งแรกในประเทศไทย การศึกษาในระยะเริ่มแรกนั้น นอกจากเรียนหนังสือ คือเรียนวิชาทำครัว อ่าน เขียน เลข สุขศึกษา และศึกษาพระคัมภีร์ไบเบิลตามธรรมเนียมของชาวคริสต์แล้ว มิสซิส แมคฟาร์แลนด์ ยังได้ฝึกสอนวิชาเย็บปักถักร้อยให้ด้วย โดยหัดให้ตัดเย็บเสื้อผ้าแบบเรียบ ๆ ที่ทำง่าย ๆ ขึ้นสวมใส่เอง และได้ออกแบบเย็บเสื้อผู้หญิงชนิดหนึ่ง เรียกว่า "เสื้อห้าตะเข็บ" กลายเป็นแบบเสื้อที่นิยมใช้กันแพร่

หลายในสมัยนั้น (กฤษณา สินไชย 2525:9) สำหรับจักรเย็บผ้านั้นได้นำมาจากอเมริกา นับเป็นครั้งแรกที่มีการสอนวิชาตัดเย็บเสื้อผ้าด้วยจักรขึ้นในประเทศไทย โรงเรียนนี้เลยได้ชื่อว่าเป็นโรงเรียนหัตถกรรมหรือโรงเรียนอุตสาหกรรม บางแห่งเรียกโรงเรียนการช่างสตรี และนับว่าเป็นโรงเรียนอาชีวศึกษาสำหรับสตรีแห่งแรกในประเทศไทย (สมาคมครูโรงเรียนราษฎร์แห่งประเทศไทย 2514:53-54 และ ดวงเดือน พิศาลบุตร 2517:66) ต่อมากิจการของโรงเรียนเจริญก้าวหน้ามาก สถานที่ไม่พอเพียง ดังนั้นในปี พ.ศ.2420 (ค.ศ.1877) ศาสนาจารย์แมคฟาร์แลนด์ ได้สร้างอาคารใหม่ขนาดใหญ่กว้างขวาง เพื่อใช้เป็นสถานที่ตั้งโรงเรียนอาชีวศึกษาของชาวคริสเตียน (Christian Vocational School) สำหรับเด็กหญิง แต่ประสบอุปสรรคการก่อสร้างจึงหยุดชะงักลงในปี พ.ศ.2425 (ค.ศ.1882) ศาสนาจารย์วิลเลียม เอ. โฮเวอร์ด ได้ส่งเงินมาให้สร้างอาคารเรียน ซึ่งทางโรงเรียนได้นำมาสร้างอาคารเรียนขึ้นใหม่แล้วเรียกชื่อโรงเรียนใหม่ว่า "โฮเวอร์ดเมมมอเรียลสกูล" (Howard Memorial School) บางแห่งก็เรียก "โรงเรียนสตรีโฮเวอร์ดอนุสรณ์" ส่วนภาษาไทยชื่อ "โรงเรียนอรุณสตรี"

ส่วนโรงเรียนชาย หมอสเตอร์จ (Dr.E.A. Sturge) เป็นผู้สร้างขึ้นเมื่อ พ.ศ.2420 (ค.ศ.1877) ต่อมาจำนวนนักเรียนหญิงมีน้อย จึงได้ยุบโรงเรียนชายแล้วให้มาเรียนรวมกับนักเรียนหญิงจนถึง พ.ศ.2455 (ค.ศ.1912) จำนวนนักเรียนมากขึ้นจึงแยกนักเรียนชายออกจากโรงเรียนหญิงอีก ได้ตั้งเป็นโรงเรียนชายอีกแห่งหนึ่ง โดยศาสนาจารย์พอล เอ. เอกิน (Rev. Paul A. Eakin) ในปี พ.ศ.2459 (ค.ศ.1916) และให้ชื่อว่า "แรนกินเมมมอเรียลสกูล" (Rankin Memorial School) ส่วนชื่อภาษาไทยคือ "โรงเรียนประดิษฐ์วิทยาคม"

ส่วนโรงเรียนอรุณสตรี พอถึง พ.ศ.2474 (ค.ศ.1931) ได้ย้ายไปสถานที่ใหม่และได้สร้างอาคารใหม่ใช้ชื่อโรงเรียนว่า "รูธเธอร์ฟอร์ด ดิคคีย์ เมมมอเรียลสกูล" (Rutherford Dickey Memorial School) ภาษาไทยยังคงใช้ "โรงเรียนอรุณสตรี" หลังสงครามโลกครั้งที่สอง โรงเรียนทั้งสองแห่งนี้ได้มาร่วมกิจการกันอีกครั้งในปี พ.ศ.2490 (ค.ศ.1947) ในนามใหม่ว่า "โรงเรียนอรุณประดิษฐ์" มาจนทุกวันนี้ (สมาคมครูโรงเรียนราษฎร์แห่งประเทศไทย 2514:55-56)

สำหรับการศึกษาของสตรีในกรุงเทพมหานครนั้น หลังจากที่คณะมิชชันนารีได้เข้าไปสอนหนังสือแก่กุลสตรีในพระบรมมหาราชวัง ซึ่งเป็นการให้การศึกษาแบบตะวันตกแก่สตรีเป็น

ครั้งแรกแล้วนั้น ในปี พ.ศ.2409 (ค.ศ.1866) คณะมิชชันนารีได้เริ่มปรึกษาที่จะดำเนินการจัดตั้งโรงเรียนประจำสำหรับสตรีขึ้น แต่ยังไม่ได้ดำเนินการอะไร ต่อมาในปี พ.ศ.2413 (ค.ศ. 1870) หมอ เอส.ซี. ยอร์ช (Mr. S.C. George) ได้ซื้อที่ในตำบลที่เป็นที่ตั้งของพระราชวังหลังมาแต่เดิม เริ่มก่อสร้างอาคารแต่ยังไม่สำเร็จ หมอยอร์ช และภรรยากลับไปสหรัฐอเมริกา หมอเฮาส์และภรรยาจึงดำเนินการต่อมา ขณะกำลังก่อสร้างอยู่พอดีถึงกำหนดเวลาที่ได้หยุดพักผ่อน หมอเฮาส์และภรรยาได้กลับไปสหรัฐอเมริกา ในระหว่างนั้นได้เรี่ยไรหาเงินมาสมทบสร้างโรงเรียนประจำสำหรับสตรีแห่งนี้ จึงมีชื่อก่อนที่จะสร้างสำเร็จว่า "โรงเรียนสตรี แฮเรียต เอ็ม เฮาส์" (Harriet M. House School for Girls) แต่ไทยเรียกว่า "โรงเรียนกุลสตรีวังหลัง" หรือ "โรงเรียนวังหลัง" โรงเรียนนี้ได้เริ่มเปิดดำเนินการเมื่อวันที่ 13 พฤษภาคม พ.ศ.2417 (ค.ศ.1874) โดยมีนักเรียนประจำ 6 คน และนักเรียนไปมา 1 คน นับเป็นโรงเรียนประจำสตรีที่จัดตามแบบตะวันตกแท้ ๆ เกิดขึ้นในประเทศไทย (ประยุทธ สิทธิพันธ์ 2514:85) มีการสอน อ่าน เขียน เรียนพระคัมภีร์ และเย็บปักถักร้อยด้วยจักรเย็บผ้าที่สั่งมาจากสหรัฐอเมริกา และได้ให้เด็กเหล่านี้เป็นผู้ตัดเย็บเสื้อผ้าให้แก่เด็กนักเรียนชายที่อยู่ในโรงเรียนประจำที่ได้ตั้งมาก่อน ซึ่งมิสซิสเฮาส์ได้นำวิธีการที่มิสซิสแมคฟาร์แลนด์ ได้จัดทำขึ้นที่โรงเรียนฝึกการฝีมือที่จังหวัดเพชรบุรี โดยนำงานที่พวกนักเรียนทำขึ้นไปจำหน่ายและให้รับจ้างเย็บเสื้อผ้าโดยได้รับผลตอบแทน เมื่อข่าวนี้แพร่หลายออกไปก็มีผู้มาสมัครเรียนเป็นจำนวนมาก นับเป็นการจัดการศึกษาทางด้านอาชีวะของเอกชนในกรุงเทพมหานครเป็นครั้งแรก (สุนิตย์ แสงขำ 2527:32) ในปี พ.ศ.2424 หมอเฮาส์และมิสซิสเฮาส์ ได้เดินทางกลับสหรัฐอเมริกา โรงเรียนประสบอุปสรรคทำให้โรงเรียนต้องหยุดกิจการในปี พ.ศ.2428 (ค.ศ.1885) แต่พอปลายปี มิส เอ็ดนา ซาราห์ โคล (Miss Edna Sarah Cole) มิชชันนารีอเมริกัน ได้ย้ายมาจากโรงเรียนพระราชชายาหรือดาราวิทยาลัยจังหวัดเชียงใหม่มาเป็นอาจารย์ใหญ่

มิสโคล ได้เปลี่ยนแปลงการดำเนินงานของโรงเรียนใหม่ โดยยกเลิกระบบการเรียนและการอยู่ที่ไม่ต้องเสียเงินมาเป็นแบบนักเรียนต้องจ่ายค่าเล่าเรียนและค่าอาหารรวมทั้งค่าที่พักด้วย เดือนละ 5 บาทต่อคน (สมาคมครูโรงเรียนราษฎร์แห่งประเทศไทย 2514:64) ซึ่งในขณะนั้นนับว่าแพงมาก ทางด้านการเรียนการสอนมีชื่อเสียงมาก ได้รับรางวัลทางด้านไวยากรณ์อังกฤษ และคัดลายมือภาษาไทย ในปี พ.ศ.2464 ได้ย้ายไปอยู่ทางฝั่งพระนคร ติดคลองแสนแสบ ตำบลบางกะปิ สาเหตุที่ย้ายเนื่องจากโรงเรียนเดิมคับแคบ สถานที่ไม่พอ สถานที่

แห่งใหม่นี้เรียกว่า "โรงเรียนวัฒนาวิทยาลัย" (กฤษณา สินไชย 2525:11 และ สุนิตย์ แสงขำ 2527:42)

จากความพยายามของพวกมิชชันนารีอเมริกันก็สามารถทำให้ชาวไทยต้องการโรงเรียนได้โดยเฉพาะสังคมในกรุงเทพฯ เมื่อมีชาวต่างประเทศมากขึ้น ความต้องการคนงานเป็นเสมียน หรือแม้แต่คนใช้ที่รู้ภาษาอังกฤษก็มีมากขึ้น ทำให้คนอยากได้งานต้องเข้าโรงเรียน ครั้งหนึ่ง มิสแมรี่ คอร์ท เขียนไว้ว่า

> ภาษาอังกฤษเป็นที่น่าสนใจมาก เป็นเครื่องล่อใจสำหรับนักเรียนทุกคน เขาต้องการความรู้ภาษาอังกฤษเพื่อจะทำงานเป็นเสมียนและคนใช้ของชาวต่างประเทศที่มาอยู่ในเมืองหลวง เขาจะเรียนภาษาอังกฤษเท่านั้น จะไม่สนใจอย่างอื่นเลย นอกเสียจากบังคับให้เรียน
>
> (แม้น พงศ์อุดม 2525:30)

การจัดการศึกษาของคณะมิชชันนารีได้เจริญก้าวหน้าและเกิดความนิยมมากขึ้นตามลำดับ และได้ขยายไปตั้งในต่างจังหวัดอีกหลายแห่งด้วยกัน เช่น เพชรบุรี เชียงใหม่ เชียงราย ลำปาง น่าน แพร่ พิษณุโลก ลำพูน นครปฐม ราชบุรี นครศรีธรรมราช และตรัง การขยายออกไปตามต่างจังหวัดมากมายนี้เท่ากับเป็นการช่วยขยายการศึกษาของสามัญชนให้กว้างขวางออกไปยิ่งขึ้น สำหรับโรงเรียนที่คณะบุคคลจัดตั้งขึ้นในสมัยรัตนโกสินทร์ เรียกว่า โรงเรียนเชลยศักดิ์ หรือวิเศษเชลยศักดิ์

i 10299804

ตารางที่ 1 โรงเรียนที่คณะเผยแพร่ศาสนาจัดตั้งขึ้น ตั้งแต่ พ.ศ.2211-2459

ชื่อโรงเรียน	ปีที่ตั้ง	สถานที่ตั้ง	ครูใหญ่	จุดประสงค์	วิชาที่สอน	ประเภทของโรงเรียน	การเปลี่ยนแปลงของโรงเรียน	หมายเหตุ
สามเณร	2211	ตำบลมหาพราหมณ์	บาทหลวง	สอนศาสนา สอนภาษาต่างประเทศ	ภาษาลาติน วิชาหนังสือแบบยุโรป	ประจำ		สำหรับโรงเรียนมัสเพรนด์ คือ โรงเรียนสามเณรที่ตำบลมหาพราหมณ์ หากแต่ออกเสียงเพี้ยนไปตามสำเนียงฝรั่ง ส่วนโรงเรียนศรีอยุธยาภายหลังได้เปลี่ยนเป็นวิทยาลัยคอนสแตนติน
วิทยาลัยคอนสแตนติน	2229	ลพบุรี	บาทหลวง	สอนศาสนา	วิชาการต่าง ๆ	ไป-กลับ	ย้ายไปรวมกับโรงเรียนสามเณรเมื่อเจ้าพระยาวิชาเยนทรสิ้นชีวิต	
(ไม่ปรากฏชื่อ)	2379	(ไม่ปรากฏหลักฐาน)	มิสชิสคาเวนปอร์ต	สอนหนังสือแก่เด็กไทย	ภาษาไทย ภาษาอังกฤษ	ไป-กลับ	ยุบเลิกเมื่อหมอคาเวนปอร์ตและภรรยากลับสหรัฐอเมริกา	
(ไม่ปรากฏชื่อ)	2383	(ไม่ปรากฏหลักฐาน)	มิสเพียร์ส	สอนหนังสือ	วิชาการต่าง ๆ	ประจำ	ยุบเลิก เพราะผู้คนในสมัยนั้นไม่นิยมการศึกษา	

ตารางที่ 1 (ต่อ)

ชื่อโรงเรียน	ปีที่ตั้ง	สถานที่ตั้ง	ครูใหญ่	จุดประสงค์	วิชาที่สอน	ประเภทของโรงเรียน	การเปลี่ยนแปลงของโรงเรียน	หมายเหตุ
(ไม่ปรากฏชื่อ)	2392	(ไม่ปรากฏหลักฐาน	บาทหลวงกอลอมเบต์	สอนเด็กไทย-จีน	ภาษาไทย ภาษาฝรั่งเศส	ไป-กลับ		
(ไม่ปรากฏชื่อ)	2391	บ้านมิสชิสมัตตูน	มิสชิสมัตตูน	สอนเด็กชายและเด็กหญิง	วิชาหนังสือ	ประจำ	ทำการสอนมาจนสิ้นรัชกาลพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว	
(ไม่ปรากฏชื่อ)	2391	บ้านมิสชิสเฮาส์	มิสชิสเฮาส์	สอนสตรีที่แต่งงานแล้ว	อ่านพระคัมภีร์เย็บปักถักร้อย		ยุบเลิกเพราะมิสชิสเฮาส์กลับไปเยี่ยมบ้านที่สหรัฐอเมริกา	
(ไม่ปรากฏชื่อ)	2395	หมู่บ้านมอญใต้คลองบางหลวง	มิสชิสมัตตูน	สอนทั้งเด็กหญิงและเด็กชาย	สอนเป็นภาษาไทย	ไป-กลับ		
(ไม่ปรากฏชื่อ)	2395	ใกล้ ๆ วัดอรุณราชวราราม	หมอเฮาส์	สอนเฉพาะเด็กชายเป็นโรงเรียนสำหรับเด็กจีน	สอนเป็นภาษาจีน	ประจำ	หลังจากตั้งโรงเรียน 4 เดือน โรงเรียนของมิสชิสมัตตูน ได้มารวมด้วยในปี พ.ศ.2400	

หอสมุดกลาง จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

ตารางที่ 1 (ต่อ)

ชื่อโรงเรียน	ปีที่ตั้ง	สถานที่ตั้ง	ครูใหญ่	จุดประสงค์	วิชาที่สอน	ประเภทของโรงเรียน	การเปลี่ยนแปลงของโรงเรียน	หมายเหตุ
ฝึกหัดการฝีมือ	2408	จังหวัดเพชรบุรี	มิสซิสแมคฟาร์แลนด์	สอนการฝีมือสำหรับเด็กหญิง	วิชาเย็บปักถักร้อย วิชาทำครัว อ่าน เขียน เลข สุขศึกษา ศึกษาคัมภีร์ไบเบิล ภาษาอังกฤษ การฝีมือ เย็บปักถักร้อย	ไป-กลับ	และย้ายไปตั้งใหม่ที่ตำบลสำเหร่ พ.ศ.2420 เป็นโรงเรียนอาชีวศึกษาของคริสเตียน พ.ศ.2425 เปลี่ยนเป็นโรงเรียนอรุณสตรี	
กุลสตรีวังหลัง	2417	ท่าช้างวังหลัง	มิสซิสเฮาส์ มิสโคล	สอนเฉพาะหญิง		ประจำ	ในปี พ.ศ.2418 นักเรียนการฝีมือของมิสคาริงตันได้เข้ามารวมด้วย ในปี พ.ศ.2428 โรงเรียนต้องหยุดชะงักกิจการเพราะ	ปัจจุบันคือบริเวณหอพักของนักเรียนพยาบาลโรงพยาบาลศิริราช มิสโคลได้มาเป็นอาจารย์ในปลายปี พ.ศ.2428

ตารางที่ 1 (ต่อ)

ชื่อโรงเรียน	ปีที่ตั้ง	สถานที่ตั้ง	ครูใหญ่	จุดประสงค์	วิชาที่สอน	ประเภทของโรงเรียน	การเปลี่ยนแปลงของโรงเรียน	หมายเหตุ
(ไม่ปรากฏชื่อ)	2420	จังหวัดเพชรบุรี	หมอสเตอร์จ	เฉพาะเด็กชาย	วิชาการต่าง	ไป-กลับ	ประสบอุปสรรคและกับฐานะทางการเงินของโรงเรียน ประสบกับการขาดทุนและเริ่มใหม่ในปลายปี พ.ศ. 2428 ในปี พ.ศ.2464 ได้ย้ายมาที่ตำบลบางกะปิ ปัจจุบันโรงเรียนนี้คือโรงเรียนวัฒนาวิทยาลัย ยุบไปเรียนรวมกับโรงเรียนอรุณสตรี	

ตารางที่ 1 (ต่อ)

ชื่อโรงเรียน	ปีที่ตั้ง	สถานที่ตั้ง	ครูใหญ่	จุดประสงค์	วิชาที่สอน	ประเภทของโรงเรียน	การเปลี่ยนแปลงของโรงเรียน	หมายเหตุ
คริสเตรียนไฮสกูล	2431	ตำบลกุฏจีน	จอห์น เอ. เอกิน	สอนเด็กสามัญชน	วิทยาการต่าง ๆ	ไป-กลับ	ได้ย้ายไปรวมกันที่โรงเรียนสำเหร่ ปี พ.ศ.2433 (ค.ศ. 1890) มีชื่อใหม่ว่า "สำเหร่บอยคริสเตียนไฮสกูล" ในปี พ.ศ. 2446 โรงเรียนย้ายมาอยู่ที่ถนนประมวญ ตำบลสีลม และได้เปลี่ยนชื่อมาเป็นกรุงเทพคริสเตียนไฮสกูล และกรุงเทพคริสเตียนวิทยาลัย ใน	จะเห็นได้ว่าโรงเรียนของคณะเผยแพร่ศาสนาได้สอนวิชาการต่าง ๆ หลายวิชา เช่น อ่าน เขียน เลข ภูมิศาสตร์ ดาราศาสตร์ การร้องเพลงภาษาอังกฤษ และภาษาจีน เป็นต้น

ตารางที่ 1 (ต่อ)

ชื่อโรงเรียน	ปีที่ตั้ง	สถานที่ตั้ง	ครูใหญ่	จุดประสงค์	วิชาที่สอน	ประเภทของโรงเรียน	การเปลี่ยนแปลงของโรงเรียน	หมายเหตุ
แรนกินเมมมอเรียลสกูล	2459	จังหวัดเพชรบุรี	ศาสนาจารย์ พอล เอ. เอกิน	เฉพาะเด็กชาย	ความรู้ต่าง ๆ	ไปกลับ	ปี พ.ศ.2456 จนถึงปัจจุบัน ยุบไปเรียนรวมกับโรงเรียนอรุณสตรี หลังสงครามโลกครั้งที่สอง เมื่อปี พ.ศ. 2490 มีชื่อว่า "โรงเรียนอรุณประดิษฐ์" ในปัจจุบัน	ภาษาไทยชื่อ โรงเรียนประดิษฐวิทยาคม

ตารางที่ 2 โรงเรียนในส่วนภูมิภาคที่จัดตั้งโดยคณะมิชชันนารี ระหว่าง พ.ศ.2405-2453 (ค.ศ.1865-1910)

จังหวัด	ปีที่ตั้ง		ปัจจุบัน
	พ.ศ.	ค.ศ.	
เพชรบุรี	2408	1865	โรงเรียนอรุณประดิษฐ์
เชียงใหม่	2422	1879	โรงเรียนดาราวิทยาลัย
เชียงใหม่	2429	1886	โรงเรียนปรินส์รอแยล
ลำปาง	2431	1888	โรงเรียนวิชานารี
ลำปาง	2434	1891	โรงเรียนเคนเนตแมคเคนซี
พิษณุโลก	2441	1898	โรงเรียนผดุงราษฎร์ (สหศึกษา)
น่าน	2450	1907	โรงเรียนลินคอร์นวิทยาลัย
นครศรีธรรมราช	2450	1907	โรงเรียนศรีธรรมราชวิทยาลัย
นครศรีธรรมราช	2452	1909	โรงเรียนศึกษากุมารี
น่าน	2452	1909	โรงเรียนรังษีเกษม

2. การจัดการศึกษาภาษาอังกฤษของไทย

เมื่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จขึ้นครองราชย์เป็นพระมหากษัตริย์รัชกาลที่ 4 ในสมัยนี้เป็นระยะหัวเลี้ยวหัวต่อของไทย เพราะเป็นการเข้าสู่สยามใหม่ เนื่องจากสมัยนี้มีการสัมพันธ์กับประเทศตะวันตกมากยิ่งขึ้น และได้รับอิทธิพลความเจริญแบบตะวันตก การศึกษาของไทยจึงได้รับการปรับปรุงเป็นแบบใหม่ด้วย ประกอบกับพระมหากษัตริย์ทรงเป็นนักปราชญ์โดยแท้ เพราะทรงรอบรู้ในด้านต่าง ๆ ทั้งทางโลกและทางธรรม ทรงศึกษาหาความรู้ต่าง ๆ ได้แก่ภาษาบาลี สันสกฤตและภาษาตะวันตก ซึ่งความรู้ด้านภาษาดังกล่าวเปรียบเสมือนกุญแจดอกใหญ่ไขให้ทรงศึกษาวิทยาการแขนงต่าง ๆ จึงนับว่ามีประโยชน์อย่างยิ่ง ความรู้ดังกล่าวช่วยให้ประเทศไทยเจริญก้าวหน้ายิ่งขึ้นด้วย พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ 4 ทรงตระหนักดีถึงคุณค่าของการศึกษา ทรงส่งเสริมให้มีการศึกษาวิทยาการสมัยใหม่ โดยเฉพาะในด้านภาษาอังกฤษให้เป็นพื้นฐาน เพื่อเป็นทางไปสู่การศึกษาวิชาการแขนงอื่น ๆ ต่อไป ทรงพระราชดำริเห็นว่าการเรียนรู้ภาษาอังกฤษเป็นทางนำไปสู่ความเข้าใจในสภาพการณ์เมืองในยุโรป เพราะในสมัยของพระองค์ประเทศจักรวรรดินิยมตะวันตกกำลังแข่งขันกันล่าอาณานิคมหรือล่าเมืองขึ้นในทวีปเอเชีย การศึกษาดังกล่าวทรงเริ่มในพระบรมมหาราชวัง โดยโปรดให้คณะมิชชันนารีเข้าไปสอนเจ้านายและข้าราชการฝ่ายใน ในพระบรมมหาราชวัง ซึ่งการสอนหนังสือชาววังนี้เป็นงานให้การศึกษาชาววังเป็นครั้งแรกในต่างประเทศ เพราะไม่มีที่ไหนที่คณะมิชชันนารีได้ทำการสอนในพระราชวังของพระมหากษัตริย์ คณะมิชชันนารีดังกล่าวเป็นสตรี คือ มิสซิส แดน บอร์ดเลย์ (Mrs. Dan Bradley) มิสซิส สเตเฟน มัตตูน (Mrs. Stephen Mattoon) และมิสซิส จอห์น เทเลอร์ โจนส์ (Mrs. John Taylor Jones) (จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย 2514:54-55) เริ่มสอนตั้งแต่วันที่ 14 สิงหาคม พ.ศ.2394 เป็นต้นมา โดยทำการสอนอาทิตย์ละ 6 วัน เปลี่ยนเวรกันสอนอาทิตย์ละ 2 วัน นักเรียนที่มาเรียนนั้นเพิ่มขึ้นอย่างรวดเร็ว มีถึง 25-30 คน แต่ภายหลังจำนวนนักเรียนเริ่มลดลงเรื่อย ๆ จนเหลือ 2-3 คนที่มีความสนใจและพยายามเรียนจนถึงที่สุด ทั้งยังเชิญครูไปจนถึงที่พักของพวกตนเพื่อจะได้สนทนาภาษาอังกฤษกัน (ญาติ ไหวดี 2521:57, เคนเนท อี แวลส์ 2521:30 และ ยอร์ช เฮาส์ เฟลตัส 1961:68) การให้การศึกษาสำหรับสตรีแบบตะวันตกนี้ เป็นการไหวตัวทางการศึกษาของสตรีเป็นครั้งแรก และพอจะนับได้ว่าเป็นโรงเรียนสตรีแห่งแรกในประเทศไทย เพราะมีจำนวนนักเรียนถึง 30 คน และมีครูช่วยกันสอนถึง 3 คน แต่เป็นโรงเรียนหลวงไม่ใช่โรงเรียนราษฎร์ เพราะพระมหากษัตริย์เป็นผู้ทรงโปรดให้ก่อตั้งขึ้นมา และนับเป็นครั้งแรกในประวัติศาสตร์ที่สตรีไทยได้เริ่มศึกษาภาษาอังกฤษกัน คณะ

มิชชันนารีที่เข้าไปสอนภาษาอังกฤษ ในพระบรมมหาราชวังนี้ สอนได้ 3 ปีก็เลิก สาเหตุที่แท้จริง คือ เรื่องการสอนศาสนาคริสต์ในวัง (Bristowe 1971:21-22) เพราะพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงห้ามสอนศาสนาคริสต์ในพระบรมมหาราชวัง แต่คณะมิชชันนารีก็ทำการสอน ซึ่งจุดหมายพื้นฐานของมิชชันนารีทั่วไป คือ ประกาศศาสนาทั่วโลก หาคนเปลี่ยนใจมาเป็นคริสต์ มิชชันนารีจึงมีความหวังในทุกโอกาสและสถานการณ์ มิสซิสมัตตูน หนึ่งในสตรีมิชชันนารีอเมริกันที่มีโอกาสสอนภาษาอังกฤษแก่สตรีชาววัง ใช้คัมภีร์ภาษาอังกฤษเป็นตำราทั้งมีความหวังและภาวนาว่า "ขณะที่พระองค์ (รัชกาลที่ 4 ทรงโปรดภาษาอังกฤษ) ทรงชื่นชมกับคลังสมบัตินี้ ใครจะรู้ว่าพระองค์อาจรับเพชรล้ำค่าเข้าสู่ดวงฤทัย และพระชนม์ชีพของพระองค์" (แม้น พงศ์อุดม 2525: 11) จากความหวังและปรารถนาอย่างแรงกล้าที่จะเห็นพระมหากษัตริย์เป็นคริสต์ ครั้งหนึ่ง มิสซิส บรัดเลย์ ทูลสมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพว่า

> หม่อมฉันแก่แล้ว จะสิ้นชีวิตเมื่อไหร่ก็ไม่สู้กระไรนัก สิ่งเดียวที่ทำให้หม่อมฉันหนักใจอยู่กระทั่งเดี๋ยวนี้ คือ ในหลวงแห่งสยามยังไม่เป็นคริสต์ ถ้าพระองค์กลับพระทัยเป็นคริสต์เมื่อใด หม่อมฉันจะตายอย่างมีความสุขเมื่อนั้น
>
> (อ้างถึงใน แม้น พงษ์อุดม 2525:12)

จากการที่คณะมิชชันนารีสตรีอเมริกันได้เข้าไปสอนในพระบรมมหาราชวัง ปรากฏว่าการเรียนการสอนไม่ใคร่ได้ผล เพราะมีผู้มาเรียนเพียงเล็กน้อย ผู้ที่เล่าเรียนครั้งนั้นเรียนรู้ภาษาอังกฤษพอพูดได้บ้าง คือ เจ้าจอมมารดาซ่อนกลิ่น เจ้าจอมมารดากรมพระนเรศวรฤทธิ์ (สมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพ 2525:14)

ต่อมาเมื่อพระเจ้าลูกยาเธอทรงพระเจริญวัยขึ้น สมควรจะทรงเล่าเรียนความรู้สูงขึ้นไปได้ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระราชดำริเห็นว่าความรู้ภาษาอังกฤษจะเป็นวิชาจำเป็นสำหรับใช้ในราชการต่อไปภายหน้า แต่ยังมิใคร่มีใครเอาใจใส่ให้ลูกหลานเล่าเรียน จึงทรงตั้งโรงเรียนขึ้นในพระบรมมหาราชวัง และจ้างหญิงชาวอังกฤษ ชื่อ นางแอนนา เลียวโนเวนส์ (Mrs. Anna Leonowens) จากสิงคโปร์มาสอนที่พระที่นั่งทรงธรรมในพระบรมมหาราชวัง นางแอนนาได้เข้าเฝ้าเมื่อตอนบ่ายวันที่ 3 เมษายน พ.ศ.2405 พระองค์ได้ตกลงให้นางแอนนาเป็นราชเลขานุการิณีและเป็นครูสอนภาษาอังกฤษ วิทยาศาสตร์เบื้องต้น วรรณคดี และขนบธรรมเนียมอังกฤษ ห้ามสอนศาสนาคริสต์ ดังจะเห็นได้จากคำกล่าวของพระองค์ ที่ว่า

> เรามีความหวังว่าในการทำการสอนการศึกษาให้กับเราและลูก ๆ ของเราผู้ซึ่งภาษาอังกฤษเรียกว่าผู้ที่อยู่ในดินแดนที่มืดมน ท่านจะพยายามทำดีที่สุดเพื่อความรู้ทางด้านภาษาอังกฤษ วิทยาศาสตร์ และวรรณคดี แต่ไม่ใช่เพื่อเปลี่ยนเป็นศาสนาคริสเตียน...และเรา

มีความปรารถนาอย่างแรงกล้าที่จะให้พวกเจ้านายในวงศ์ตระกูลได้รู้ภาษาอังกฤษ และวรรณคดียิ่งกว่าศาสนาใหม่ ๆ

(Leonowens 1954:20)

วันแรกที่นางแอนนาเริ่มสอนในพระบรมมหาราชวัง พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้จัดให้มีการทำพิธีทางศาสนาโดยนิมนต์พระสงฆ์มาสวดเป็นมงคล นางแอนนา ได้เล่าไว้ในหนังสือของนางว่า

เจ้าฟ้าหญิง เจ้าฟ้าชาย ลูกศิษย์ของเรา เจ้าฟ้าหญิงยิ่งเยาวลักษณ์ ผู้อาวุโสกว่าเข้ามาหมอบกราบและคนอื่น ๆ ก็ทำตามอย่างหล่อน...กษัตริย์ได้ตบเบา ๆ ที่หล่อนและตรัสว่า "ครูสอนภาษาอังกฤษ" หล่อนตอบรับเงียบ ๆ ตามแบบของหล่อน จับมือทั้งสองข้างของฉันและโค้งคำนับ และไปแตะกับหน้าผากของหล่อน...กษัตริย์ทางตรัสอย่างสั้น ๆ ว่า ลูกรักที่นี่เป็นโรงเรียนภาษาอังกฤษซึ่งจะต้องเรียนและสังเกตวิธีภาษาอังกฤษเกี่ยวกับคำทักทายที่อยู่ การสนทนาและมารยาท

(Leonowens 1954:67-68)

การสอนหนังสือในครั้งนั้นได้แบ่งออกเป็นสองผลัด คือ ตอนเช้าถวายการสอนแก่พระราชโอรสและพระราชธิดาซึ่งมีพระชนมายุระหว่าง 5-11 พรรษา ตอนบ่ายสอนบรรดาเจ้าจอมมารดาและเจ้าจอมที่ยังสาวทั่วไป โดยสอนวันละ 3 ชั่วโมง (ญาติ ไหวดี 2521:57) นับได้ว่านางแอนนาได้มีบทบาทสำคัญในการสอนพระราชโอรส พระราชธิดา และเจ้าจอมมารดามาก มีส่วนในการปลูกฝังความคิดใหม่ ๆ ของทางตะวันตกแก่บรรดาผู้ที่เป็นลูกศิษย์ของนาง เช่น เจ้าจอมมารดาซ่อนกลิ่น ได้รับอิทธิพลในการสอนภาษาอังกฤษจนกระทั่งสามารถแปลหนังสือภาษาอังกฤษเป็นภาษาไทยได้ ซึ่งเป็นหนังสือเกี่ยวกับการเลิกทาสของชาวอเมริกัน เรื่อง "Uncle Tom's Cabin" ที่นางแอนนานำมาให้อ่าน โดยใช้ชื่อในการแปลว่า "แฮเรียต บีเชอร์ สโตว์ ซ่อนกลิ่น" (จิตรกร ตั้งเกษมสุข 2525:96) นอกจากนี้ผลการสอนภาษาอังกฤษของนางทำให้พระราชธิดาสามารถที่จะใช้ภาษาอังกฤษได้ ดังจะเห็นได้จากข้อความที่กล่าวในตราที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้เสด็จไปทอดพระเนตรสุริยุปราคาเต็มดวงที่หว้ากอ ประจวบคีรีขันธ์ เมื่อวันที่ 17 สิงหาคม พ.ศ.2411 ว่า

ตอนค่ำวันที่ 17 สิงหาคม พ.ศ.2411 พระเจ้าแผ่นดินเสด็จออกต้อนรับ และทรงแนะนำท่านข้าหลวงใหญ่ฯ พร้อมด้วยชาวต่างประเทศทุกคน ให้รู้จักกับข้าราชการฝ่ายใน และพระองค์เจ้าหญิง ซึ่งตรัสภาษาอังกฤษได้ทุกองค์

(สิงห์โต ปุกหุต 2527:25)

นางแอนนารับราชการอยู่ 5 ปี 6 เดือน ก็กราบบังคมลาออกจากหน้าที่กลับประเทศอังกฤษ โดยเดินทางออกจากประเทศไทยเมื่อวันที่ 5 กรกฎาคม พ.ศ.2410 เมื่อนางแอนนากลับไปแล้ว นางได้แต่งหนังสือไว้ 2 เล่ม คือ The English Governers at the Siamese Court เมื่อปี พ.ศ.2413 และ Anna and the King of Siam ในปี พ.ศ.2487 จากนั้นก็โปรดเกล้าฯให้หมอจันดเล (John H. Chandley) ชาวอเมริกันมาเป็นพระอาจารย์สอนภาษาอังกฤษถวายสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอเจ้าฟ้าจุฬาภรณ์ กรมขุนพินิตประชานาถ (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว) พระเจ้าลูกยาเธอพระองค์ใหญ่ของพระองค์ จนมีความชำนาญขึ้นในทางภาษาต่างประเทศ ส่วนบุตรหลานขุนนางข้าราชการผู้ใดมีความอุตสาหะเรียนดีก็โปรดให้เข้าทำงานในตำแหน่งดี ๆ เพื่อความเจริญของบ้านเมือง ในสมัยของพระองค์เริ่มมีการส่งนักเรียนและข้าราชการไทยไปศึกษาและดูงานต่างประเทศด้วย (อักษรศาสตร์นิพนธ์ 1 2525: 146) สมเด็จกรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ ตรัสเป็นภาษิตในสมัยต่อมาว่า เมื่อในรัชกาลที่ 1 ใครแข็งแรงทัพศึกก็เป็นคนโปรด ในรัชกาลที่ 2 ใครเป็นกวีก็เป็นคนโปรด ในรัชกาลที่ 3 ใครมีใจศรัทธาสร้างวัดวาก็เป็นคนโปรด และในรัชกาลที่ 4 ถ้าผู้ใดรู้ภาษาฝรั่งก็เป็นคนโปรด (สมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพ 2525:14)

ในสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ไม่ปรากฏว่าได้ดำริถึงการตั้งโรงเรียนสำหรับราษฎร สันนิษฐานอาจเพราะการเล่าเรียนชั้นประถมของราษฎรมีอยู่ตามวัดแล้ว ไม่ใช่เรื่องด่วนที่จะต้องรีบจัด จึงทรงทำนุบำรุงความรู้แต่ชั้นมัธยมขึ้นไป และมีพระราชประสงค์เป็นอย่างยิ่งที่จะให้พวกผู้ดีเรียนภาษาต่างประเทศด้วยทรงตระหนักพระราชหฤทัยว่าราชการบ้านเมืองจะต้องคนรู้ภาษาอังกฤษในวันข้างหน้า แต่ขัดข้องมากเพราะผู้เห็นประโยชน์ยังมีน้อย และที่จะเรียนก็มีแต่โรงเรียนของคณะมิชชันนารี ซึ่งจะตั้งขึ้นสำหรับสอนให้คนเข้ารีต ย่อมเป็นที่รังเกียจของผู้ดี ไม่มีใครสมัครส่งลูกหลานไปเล่าเรียน การที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้จ้างครูชาวต่างประเทศให้มาสอนภาษาอังกฤษและวิทยาการตะวันตกให้กับพระราชวงศ์ในพระบรมมหาราชวัง จัดเป็นการวางรากฐานด้านการศึกษาแบบสากลของไทยในระยะแรกเริ่ม ซึ่งเป็นธรรมดาที่จะต้องมีการริเริ่มเปลี่ยนแปลงจากศูนย์อำนาจแห่งการปกครองและวัฒนธรรมเสียก่อน หลังจากนี้แล้วการศึกษาจะเริ่มขยายตัวออกจากวังและวัดซึ่งเป็นสถาบันการศึกษาเก่าแก่ของไทยไปสู่การจัดตั้งสถาบันที่ทำหน้าที่ด้านการศึกษาโดยเฉพาะในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงบำรุงการเล่าเรียนภาษาอังกฤษยิ่งกว่าเมื่อในสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระองค์เสด็จประพาสต่างประเทศหลายครั้ง ทรงมั่นพระราชหฤทัยว่า วิชาการตะวันตกจะนำมาซึ่งประโยชน์และไม่เป็นอันตรายต่อการรักษาเอกราชของบ้านเมือง ดังพระราชดำรัสของพระองค์ที่ว่า

> เราได้เห็นประจักษ์ด้วยตัวเราเองในยุโรปว่า ชาวชาติเอเชียจะได้รับผลประโยชน์จากความซึ่งถึงแล้วซึ่งวิชาของชาวยุโรปนั้นเพียงเท่าใด และเราแน่ใจเหมือนกันว่า การที่ได้ความรู้อันนี้ไม่มีข้อซึ่งจะขัดขวางต่อการที่จะรักษาไว้ซึ่งอำนาจเฉพาะประเทศ คือ อิสระภาพของเมืองเราในชาติเอเชียชาติหนึ่ง
>
> (ราชกิจจานุเบกษา เล่ม 14 2480:749)

ดังนั้นหลังเสด็จกลับจากประพาสสิงคโปร์และชวาใน พ.ศ.2413 โปรดเกล้าฯ ให้ตั้ง "โรงเรียนหลวง" ขึ้นในพระบรมมหาราชวัง เมื่อปี พ.ศ.2414 โรงเรียนนี้ต่างกับโรงเรียนหลวงโบราณหรือโรงเรียนวัด กล่าวคือ สถานที่เล่าเรียนจัดไว้โดยเฉพาะ มีมราวาสเป็นครูและสอนตามเวลาที่กำหนด วิชาที่สอนมีภาษาไทย ภาษาต่างประเทศ และวิชาอื่น ๆ ที่ยังไม่เคยมีสอนในโรงเรียนแผนโบราณ (กรมสามัญศึกษา 2513:8 และ กฤษณา สินไชย 2525: 10) โปรดเกล้าฯ ให้มีหมายประกาศชักชวนพระราชวงศ์และข้าราชการให้ส่งบุตรหลานมาเข้าเรียน "ประกาศเรื่องโรงเรียน" เมื่อวันที่ 30 พฤศจิกายน พ.ศ.2414 ในครั้งนั้นมีพระราชประสงค์จะให้ตั้งโรงเรียนภาษาอังกฤษสำหรับลูกผู้ดีอีกด้วย แต่ขัดข้องหาครูทำการสอนไม่ได้ จึงโปรดเกล้าฯ ให้เลือกหม่อมเจ้า หม่อมราชวงศ์ ที่อายุพอเหมาะส่งไปเรียนที่โรงเรียน แรฟเฟล (Raffle School) ที่สิงคโปร์ เมื่อ พ.ศ.2414

ต่อมาเมื่อ พ.ศ.2415 เสด็จกลับจากประพาสอินเดีย โปรดเกล้าฯ ให้จัดตั้งโรงเรียนสอนภาษาอังกฤษในกรมมหาดเล็กขึ้นอีก 1 โรง เป็นโรงเรียนคู่กับโรงเรียนหลวง โดยจ้าง มิสเตอร์ฟรานซิส ยอร์ช แปตเตอร์สัน (Mr.Francis George Patterson) ชาวอังกฤษเป็นครู บรรดาผู้ที่เข้าศึกษาได้แก่ พระเจ้าน้องยาเธอกับพระเจ้าน้องเธอ ที่เรียนหนังสือไทยแล้วไปเรียนภาษาอังกฤษ และพวกนายทหารมหาดเล็ก โรงเรียนนี้เปิด 2 ภาค ภาคเช้าสำหรับพระราชวงศ์ ภาคบ่ายสำหรับทหารมหาดเล็ก เมื่อแรกตั้งโรงเรียนมีนักเรียนประมาณ 50 คน สมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพ ก็ได้ทรงเข้าศึกษาในโรงเรียนนี้ด้วย ต่อมาจำนวนลดลงเพราะเจ้านายชั้นผู้ใหญ่ออกไปรับราชการ ที่เป็นชั้นกลางก็ถึงเวลาไปทรงผนวชเป็นสามเณร พวกหม่อมเจ้าก็พากันไปทำการงาน พวกนายทหารมหาดเล็กต้องเรียนวิชาอื่นอีกมากก็มาเรียน

ภาษาอังกฤษน้อยลงทุกที เหลือนักเรียนอยู่ไม่ถึงครึ่งจำนวนเดิม และยังคงลดจำนวนลงมาเรื่อย นักเรียนที่เข้ามาใหม่ก็ไม่มีจนเหลือแต่เจ้านายที่รักเรียนจริง ๆ ยังทรงพยายามเรียนอยู่ 5 พระองค์ จึงย้ายไปเรียน ณ หอนิเพธพิทยา อันเป็นที่ประทับของสมเด็จเจ้าฟ้าภาณุรังษีสว่างวงศ์ มิสเตอร์แปตเตอร์สัน ไปสอนในเวลาเช้าทุกวัน (สมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพ 2516:271 และ กฤษณา สินไชย 2525:11) ในปี พ.ศ.2416 พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว มีพระราชประสงค์จะทรงศึกษาภาษาอังกฤษต่อโดยให้เน้นไปทางแต่งหนังสือเป็นภาษาให้ดียิ่งขึ้นจึงโปรดเกล้าฯ ให้มิสเตอร์ แปตเตอร์สัน ไปถวายการสอนในเวลาค่ำ เมื่อทรงว่างราชการสัปดาห์ละ 2 ครั้ง แต่ทรงอยู่ไม่นานก็ต้องเลิกเนื่องจากมีพระราชภาระมากขึ้น จากนั้นจึงทรงศึกษาด้วยพระองค์เอง (วุฒิชัย มูลศิลป์ 2516:24-26) ในปี พ.ศ.2417 มิสเตอร์แปตเตอร์สัน ได้กราบบังคมลากลับยุโรป โรงเรียนภาษาอังกฤษจึงต้องหยุดการสอนไปชั่วคราว แม้ว่าจะเป็นเวลาเพียงเล็กน้อยก็ตาม แต่เมื่อพูดถึงผลแล้วก็เท่ากับมิสเตอร์แปตเตอร์สัน ได้วางรากฐานอันเป็นพื้นสำคัญสำหรับการศึกษาภาษานั้นเป็นอย่างดียิ่ง

หลังจากที่โรงเรียนสอนภาษาอังกฤษต้องเลิกล้มไป เพราะครูลากลับไปยุโรปนั้น ในปี พ.ศ.2422 จึงโปรดเกล้าฯ ให้ตั้งโรงเรียนสอนภาษาอังกฤษขึ้นใหม่ที่พระราชวังนันทอุทยาน หรือ "สวนอนันต์" มีศาสนาจารย์ เอส. จี. แมคฟาร์แลนด์ (Rev. S.G. McFarland) ชาวอเมริกันเป็นอาจารย์ใหญ่โรงเรียนนี้มิได้ขึ้นกับกรมมหาดเล็ก มีกรรมการจัดการโรงเรียนต่างหาก เป็นโรงเรียนแห่งแรกที่มีการจัดองค์กรการศึกษาระบบโรงเรียนในประเทศตะวันตก สอนทั้งภาษาไทยและภาษาอังกฤษแก่บรรดาพระราชวงศ์และขุนนางข้าราชการทั่วไป วัตถุประสงค์ของการตั้งโรงเรียนนี้ขึ้นก็เพื่อฝึกฝนให้กุลบุตรรู้จักการอ่านและการเขียน พอจะเป็นเสมียนได้และห้ามการสอนศาสนาคริสต์ โรงเรียนนี้มีครูเป็นคนไทย 4 คน และเป็นชาวอเมริกันที่รอบรู้ภาษาไทยเป็นอย่างดี 3 คน หลักสูตรของโรงเรียนกำหนดไว้ 5 ปี เพื่อสอนภาษาไทยและภาษาอังกฤษระดับมัธยมศึกษาเรียนกันอย่างละครึ่งวัน การสอนเน้นหนักให้นักเรียนสามารถเข้าใจทั้งภาษาไทยและภาษาอังกฤษ ในปีแรกมีการสอบไล่เป็นครั้งแรกที่มีขึ้นในประเทศไทย เมื่อวันที่ 19 ธันวาคม พ.ศ.2422 (ไวแอด 2513:12-13, 55) ต่อมาหลักสูตรขยายตัวเพิ่มขึ้นโดยเพิ่มการเรียนวิชาการต่าง ๆ แต่ในปี พ.ศ.2426 ศาสนาจารย์แมคฟาร์แลนด์ทำงานบางอย่างผิดพลาดเกี่ยวกับจำนวนนักเรียนผู้ได้รับทุนหลวง ดังนั้นเมื่อโรงเรียนปิดภาคเรียนประจำปี พ.ศ.2426 ก็ไม่มีกำหนดเปิดอีกเลย จะเห็นได้ชัดว่าในกรุงเทพฯ ได้มีการตื่นตัวทางด้านการศึกษามากขึ้น

เป็นผลจากความพยายามของศาสนาจารย์แมคฟาร์แลนด์ และคณะกรรมการซึ่งประกอบด้วยคนไทยและชาวต่างประเทศ การจัดทำหลักสูตร แบบเรียน ตลอดจนกำหนดวิธีการสอบไล่ที่ได้มาตรฐาน ทำให้มีการจัดตั้งโรงเรียนรัฐบาลในพระอารามหลวงขึ้นเป็นครั้งแรก

ในปี พ.ศ.2423 พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้สร้างโรงเรียนสุนันทาลัย สำหรับพระเจ้าลูกเธอ เพื่อส่งเสริมให้เรียนรู้ภาษาอังกฤษและขนบธรรมเนียมของชาวยุโรป และให้ย้ายโรงเรียนสอนภาษาอังกฤษที่พระราชวังนันทอุทยานมาตั้งที่โรงเรียนสุนันทาลัย ได้เปลี่ยนหลักสูตรของโรงเรียนเพื่อฝึกคนเข้ารับราชการโดยเฉพาะ การสอนเป็นภาษาอังกฤษตลอด โรงเรียนสุนันทาลัยได้กลายเป็นศูนย์กลางของการสอนภาษาอังกฤษในเวลาต่อมา

ในปี พ.ศ.2425 โปรดเกล้าฯ จัดตั้งโรงเรียนพระตำหนักสวนกุหลาบ แผนกภาษาไทยขึ้น ต่อมาไม่นานก็ทรงโปรดเกล้าฯ ให้เพิ่มห้องเรียนแผนกภาษาอังกฤษ ซึ่งแต่เดิมโรงเรียนภาษาไทยกับโรงเรียนภาษาอังกฤษแยกกันเป็นคนละส่วน โรงเรียนภาษาไทยสอนภาษาและวิชาในภาษาไทยล้วน โรงเรียนภาษาอังกฤษก็สอนภาษาและวิชาในภาษาอังกฤษล้วน เว้นแต่โรงเรียนพระตำหนักสวนกุหลาบแห่งเดียวที่สอนทั้ง 2 ภาษานี้ จุดมุ่งหมายเพื่อฝึกคนเข้ารับราชการและไปศึกษาต่อต่างประเทศ นับเป็นโรงเรียนสามัญโรงเรียนแรกของประเทศไทยในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ และในปีเดียวกันนี้ เมื่อพระเจ้าลูกยาเธอในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงเจริญพระชันษาพอจะศึกษาได้ จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ตั้งโรงเรียนภาษาอังกฤษสำหรับพระเจ้าลูกยาเธอขึ้นให้ทรงศึกษาพร้อมกันที่ในพระบรมมหาราชวัง และโปรดเกล้าฯ ให้ตั้งโรงเรียนราชกุมารและโรงเรียนราชกุมารีในปี พ.ศ.2435 และ 2437 ตามลำดับ เพื่อส่ง-เสริมให้บรรดาพระเจ้าลูกเธอและบุตรขุนนางข้าราชการได้เรียนรู้ภาษาอังกฤษ สำหรับโรงเรียนราชกุมารนั้นเพื่อเตรียมพระเจ้าลูกยาเธอไปศึกษาต่อต่างประเทศ

วันที่ 1 กันยายน พ.ศ.2439 มีพระบรมราชโองการโปรดเกล้าฯ ให้จัดตั้งโรงเรียนราชวิทยาลัย ขึ้นที่บ้านสมเด็จเจ้าพระยา เป็นโรงเรียนประจำ สอนภาษาไทยและภาษาอังกฤษและอบรมนิสัยใจคอนักเรียนตามวิธีในประเทศตะวันตก เพราะมีพระราชประสงค์จะให้นักเรียนในโรงเรียนนี้ได้รับการศึกษาอย่างสมบูรณ์ เพื่อจะได้ไปศึกษาต่อต่างประเทศ หรือเข้ารับราชการตามกระทรวงต่าง ๆ ได้ในการส่งเสริมให้นักเรียนมีความขยันหมั่นเพียรเล่าเรียนภาษาอังกฤษนั้น ได้โปรดเกล้าฯ ให้จัดสอบไล่เพื่อรับพระราชทาน "ทุนเล่าเรียนหลวง" (King's

Scholarship) ส่งไปเรียนต่อที่ต่างประเทศ ซึ่งเป็นหลักการถือปฏิบัติมาตราบเท่าทุกวันนี้ (ญาติ ไหวดี 2521:33)

ตั้งแต่การสถาปนาโรงเรียนพระตำหนักสวนกุหลาบในปี พ.ศ.2425 เป็นต้นมา การจัดการศึกษามีระเบียบแบบแผน มีจุดมุ่งหมายกว้างขึ้นกว่าเดิม จะเห็นได้ว่า โรงเรียนภาษาอังกฤษที่ตั้งขึ้นในครั้งแรก เพราะแรงผลักดันทางการเมืองระหว่างประเทศที่ไทยจำเป็นต้องเรียนรู้ภาษาต่างประเทศ เพื่อจะได้เจรจากับมหาอำนาจตะวันตกโดยเฉพาะภาษาอังกฤษ ซึ่งเป็นภาษาที่จะเป็นประโยชน์ที่สุดสำหรับไทยในเวลานั้น เพราะว่าอังกฤษในขณะนั้นกำลังเป็นมหาอำนาจและมีอิทธิพลอยู่โดยรอบเขตแดนไทย การตั้งโรงเรียนสอนภาษาอังกฤษในพระราชวังหลวงก็เพื่อฝึกข้าราชการและเจ้านายเชื้อพระวงศ์ทั้งปวงให้มีความรู้ภาษาอังกฤษอย่างกว้างขวาง เพื่อสะดวกในการที่จะอ่านตำราจากต่างประเทศและการติดต่อกับต่างประเทศ ซึ่งส่วนใหญ่ใช้ภาษาอังกฤษ ภาษาอังกฤษได้เข้ามามีบทบาทในโรงเรียนภาษาไทยอื่น ๆ ทีละน้อย จนกลายเป็นวิชาบังคับในระดับมัธยมศึกษาในปี พ.ศ.2445 ซึ่งในประโยค 2 แต่เดิมนั้นไม่มี เพราะในระยะนั้นอิทธิพลของการศึกษาต่างประเทศเข้ามามีส่วนมากยิ่งกว่าแต่ก่อน และเมื่อมีการปรับปรุงหลักสูตรสามัญศึกษาตามแผนการศึกษาชาติ พ.ศ.2450 ภาษาอังกฤษได้รับความสำคัญยิ่งขึ้น มีการจัดการเรียนการสอนภาษาอังกฤษในระดับประถมศึกษา เรียกว่า "ประถมพิเศษ" เรียนภาษาอังกฤษเท่ามัธยมสามัญ แต่เรียนภาษาไทยน้อยลงไปกว่าระดับสามัญ วิชาอื่น ๆ เรียนเหมือนกัน (กรมวิชาการ ม.ป.ป.:23, 33-34)

ในรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ในปี พ.ศ.2456 มีโครงการศึกษาใหม่ และยกเลิกชั้นประถมพิเศษ และชั้นมัธยมพิเศษ หลักสูตรใหม่กำหนดให้สอนภาษาอังกฤษตั้งแต่ชั้นมัธยมตอนต้นจนถึงชั้นมัธยมตอนปลาย ต่อมาในรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว ในปี พ.ศ.2475 ได้มีการปรับปรุงหลักสูตรตามแผนการศึกษาชาติใหม่ อนุญาตให้สอนภาษาต่างประเทศในชั้นประถมศึกษาได้ไม่เกินสัปดาห์ละ $5\frac{1}{2}$ ชั่วโมง ในปี พ.ศ. 2503 มีการเปลี่ยนแปลงหลักสูตรทั้งระดับประถมศึกษาและระดับมัธยมศึกษา หลักสูตรกำหนดได้กำหนดให้สอนภาษาอังกฤษเป็นวิชาสามัญบังคับ ตั้งแต่ระดับชั้นประถมศึกษาตอนปลายขึ้นไปตามหลักสูตรประโยคประถมศึกษาตอนปลาย พุทธศักราช 2503 โดยมีวัตถุประสงค์เพื่อต้องการให้นักเรียนรู้จักใช้ภาษาอังกฤษเป็นเครื่องสื่อความหมาย โดยให้มีทักษะในการฟัง พูด อ่าน และเขียนพอควรแก่ชั้น (ปานตา ใช้เทียมวงศ์ 2518:4)

สำหรับโรงเรียนราษฎร์ทั่วไปนั้น ได้มีการเริ่มสอนภาษาอังกฤษตั้งแต่ระดับประถมปีที่ 1 หรือแม้แต่ในระดับอนุบาล เนื่องจากความนิยมของผู้ปกครอง แต่ไม่ได้มีจุดมุ่งหมายในการสอนที่แน่นอน และวิชาภาษาอังกฤษได้กลายมาเป็นวิชาเลือกวิชาหนึ่งในกลุ่มประสบการณ์พิเศษตามหลักสูตรประถมศึกษา พุทธศักราช 2521

ภาษาอังกฤษเป็นภาษาต่างประเทศภาษาเดียวเท่านั้นที่เข้ามามีบทบาทและความสำคัญที่หลักสูตรของแทบทุกชั้นและทุกระดับการศึกษาของประเทศได้กำหนดไว้ให้เรียน ตั้งแต่มีฐานะเป็นวิชาเลือก จนกลายเป็นวิชาบังคับและเป็นวิชาเลือกอีกครั้งหนึ่ง จึงจัดได้ว่าวิชาภาษาอังกฤษเป็นวิชาสำคัญวิชาหนึ่ง

จะเห็นได้ว่าการศึกษาหาความรู้แบบตะวันตก โดยเฉพาะการเล่าเรียนภาษาอังกฤษเป็นการแสดงความรักชาติอย่างหนึ่ง แสดงถึงความตื่นตัวที่จะรับเอาสิ่งที่ดีงามกว่า เพื่อมาพัฒนาบ้านเมือง วิทยาการของตะวันตกจึงเริ่มเผยแพร่ตั้งแต่นั้นมา ซึ่งจะมีอิทธิพลต่อกลุ่มคนในระดับสูงและจำนวนน้อยก่อน แล้วจึงมีผลอย่างกว้างขวางในเวลาต่อมา

ตารางที่ 3 โรงเรียนที่ไทยจัดตั้งขึ้นเพื่อการศึกษาภาษาอังกฤษ ตั้งแต่ พ.ศ.2414-2453

ชื่อโรงเรียน	ปีที่ตั้ง	สถานที่ตั้ง	ครูใหญ่	จุดประสงค์	วิชาที่สอน	ประเภทของโรงเรียน	การเปลี่ยนแปลงของโรงเรียน	หมายเหตุ
โรงเรียนหลวง	2414	อยู่ในพระบรมมหาราชวัง	พระยาศรีสุนทรโวหาร	ให้มีความรู้ความสามารถ	ภาษาไทย ภาษาต่างประเทศ	ไป-กลับ	ยุบเลิกสมัยรัชกาลที่ 5	โรงเรียนหลวงและโรงเรียนสอนภาษาอังกฤษ
โรงเรียนสอนภาษาอังกฤษ	2415	อยู่ในพระบรมมหาราชวัง	มิสเตอร์แปตเตอร์สัน	ให้มีความรู้เพื่อติดต่อกับต่างประเทศ	ภาษาไทย ภาษาต่างประเทศ	ไป-กลับ	ยุบเลิกสมัยรัชกาลที่ 5	ถือว่าเป็นโรงเรียนในระยะเริ่มต้น ส่วนโรงเรียนทหารมหาดเล็ก โรงเรียนพระตำหนักสวนกุหลาบ โรงเรียนราชกุมาร โรงเรียนราชวิทยาลัย เป็นโรงเรียนในระยะเริ่มขยายตัว และโรงเรียนเทพศิรินทร์ จัดเป็นโรงเรียนในระยะตอนปลายรัชกาล
โรงเรียนสวนอนันต์	2422	พระราชวังนันทอุทยาน	แมคฟาร์แลนด์	ฝึกให้รู้จักอ่านเขียนเพื่อรับราชการ	ภาษาไทย ภาษาต่างประเทศ	ไป-กลับ	ต่อมาย้ายไปรวมกับโรงเรียนสุนทาลัย	
โรงเรียนสุนันทาลัย	2423	ตำบลปากคลองตลาด	(ไม่ระบุชื่อแน่นอน)	ให้รู้ภาษาอังกฤษและขนบธรรมเนียมของชาวยุโรป	ภาษาไทย ภาษาต่างประเทศ	ประจำ	ยุบเลิกสมัยรัชกาลที่ 5	
โรงเรียนทหารมหาดเล็ก	2424	อยู่ในบริเวณโรงทหารมหาดเล็ก	สมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพ	ฝึกลูกผู้ดีให้เป็นทหารมหาดเล็กรักษาพระองค์	ทหารและวิชาพลเรือน	ไป-กลับ	จำนวนนักเรียนเพิ่มขึ้นจึงย้ายไปที่พระตำหนักสวนกุหลาบ	

ตารางที่ 3 (ต่อ)

ชื่อโรงเรียน	ปีที่ตั้ง	สถานที่ตั้ง	ครูใหญ่	จุดประสงค์	วิชาที่สอน	ประเภทของโรงเรียน	การเปลี่ยนแปลงของโรงเรียน	หมายเหตุ
โรงเรียนพระตำหนักสวนกุหลาบ	2425	อยู่ในบริเวณพระตำหนักสวนกุหลาบ	มิสเตอร์สไปวี	ฝึกคนเข้ารับราชการและศึกษาต่อต่างประเทศ	ภาษาไทย ภาษาต่างประเทศ	ไป-กลับ	ย้ายไปอยู่ที่ตึกแม้นนฤมิตร วัดเทพศิรินทราวาส เรียกว่า โรงเรียนสวนกุหลาบอังกฤษเทพ-ศิรินทร์	สำหรับโรงเรียนสุนันทาลัยถือว่าเป็นโรงเรียนในระยะเริ่มต้น โรงเรียนราชกุมารี ถือว่าเป็นโรงเรียนในระยะขยายตัว ส่วนโรงเรียนราชินี ถือว่าเป็นโรงเรียนระยะตอนปลายรัชกาล ซึ่งตั้งขึ้นในระยะหลัง
โรงเรียนภาษาอังกฤษสำหรับพระเจ้าลูกยาเธอ	2425	อยู่ในพระบรมมหาราชวัง		เพื่อการศึกษาของพระเจ้าลูกยาเธอ	ภาษาอังกฤษ	ไป-กลับ	ยุบเลิกในสมัยรัชกาลที่ 5	
โรงเรียนราชกุมาร	2435	อยู่ในพระบรมมหาราชวัง	มิสเตอร์มอรันด์	เตรียมพระเจ้าลูกยาเธอไปศึกษาต่อต่างประเทศ	ภาษาไทย ภาษาต่างประเทศ	ไป-กลับ	ยุบเลิกสมัยรัชกาลที่ 5	
โรงเรียนราชกุมารี	2437	อยู่ในพระบรมมหาราชวัง	(ไม่ระบุชื่อแน่นอน)	ให้พระเจ้าลูกเธอและบุตรขุนนางข้าราชการได้เรียนรู้ภาษาอังกฤษ	ภาษาไทย ภาษาต่างประเทศ	ไป-กลับ	ยุบเลิกสมัยรัชกาลที่ 5	

ตารางที่ 3 (ต่อ)

ชื่อโรงเรียน	ปีที่ตั้ง	สถานที่ตั้ง	ครูใหญ่	จุดประสงค์	วิชาที่สอน	ประเภทของโรงเรียน	การเปลี่ยนแปลงของโรงเรียน	หมายเหตุ
โรงเรียนราชวิทยาลัย	2439	อยู่ในบริเวณบ้านของสมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์	มิสเตอร์กาเตอร์	ฝึกคนเข้ารับราชการและศึกษาต่อต่างประเทศ	ภาษาไทย ภาษาต่างประเทศ	ประจำ		โรงเรียนทั้ง 3 โรงเรียนถือว่าเป็นโรงเรียนในราชสำนัก เพราะมีบรรดาเชื้อพระวงศ์และบุตรหลานข้าราชการมาเรียนกันมาก
โรงเรียนราชินี	2444	ตำบลปากคลองตลาด	(ไม่ระบุชื่อแน่นอน)	ให้เรียนรู้ภาษาอังกฤษ ฝึกประดิษฐ์สิ่งของต่าง ๆ ในวิชาการเรือน	ภาษาไทย ภาษาต่างประเทศ วิชาการเรือน	ประจำ และไป-กลับ		
โรงเรียนเทพศิรินทร์	2447	เทพศิรินทร์	มิสเตอร์สไปวี	ฝึกคนเข้ารับราชการและศึกษาต่อต่างประเทศ				

หอสมุดแห่งชาติ สถาบันวิทยบริการ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

3. ผลสะท้อนจากการจัดการศึกษาของคณะมิชชันนารี

การที่คณะมิชชันนารีได้เข้ามาจัดการศึกษาในประเทศไทย เพื่อที่จะชักจูงให้คนไทยนับถือศาสนาคริสต์ ซึ่งเป็นจุดประสงค์หลักของพวกมิชชันนารี แต่ผลจากการที่คณะมิชชันนารีเหล่านั้นเข้ามาก็ได้นำเอาแบบแผน ขนบธรรมเนียมประเพณี และความรู้สึกนึกคิดแบบตะวันตกเข้ามาเผยแพร่ให้กับคนไทย ซึ่งส่วนใหญ่เป็นจุดเริ่มต้นของการเปลี่ยนแปลงในด้านต่าง ๆ ของสังคมไทยหลายด้าน คือ

ด้านการเมืองและการพัฒนาประเทศ

จากการที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้ทรงคุ้นเคยกับชาวตะวันตกและได้ทรงศึกษาวิชาภาษาอังกฤษ รวมทั้งวิทยาการตะวันตกจากชาวต่างประเทศ ตลอดจนการติดตามข่าวทางการเมืองระหว่างประเทศ จนกระทั่งทรงทราบถึงแสนยานุภาพของชาติต่าง ๆ เป็นอย่างดี ดังนั้นเมื่อพระองค์ขึ้นครองราชย์ พระองค์จึงทรงตระหนักดีว่าประเทศไทยในขณะนั้นกำลังเผชิญกับการคุกคามจากประเทศทางตะวันตก และถึงเวลาที่ประเทศไทยจะต้องมีความสัมพันธ์กับชาวตะวันตกอย่างจริงจัง จากการที่พระองค์ทรงศึกษาจนเข้าใจภาษาอังกฤษเป็นอย่างดีนี้เอง เมื่อมีการติดต่อกับทางการทูต พระองค์ได้ทรงใช้ภาษาอังกฤษติดต่อด้วยพระองค์เอง โดยเฉพาะการติดต่อกับ เซอร์ จอห์น เบาริง ก่อนที่จะมีการทำสนธิสัญญากัน คือพระองค์ได้มีพระราชหัตถเลขาไปถึง เซอร์ จอห์น เบาริง ด้วยพระองค์เอง เพื่อตกลงกันเป็นส่วนตัวก่อนทำให้การเจรจาเป็นไปอย่างราบรื่น (ริกส์ ม.ป.ป.:22-23) การที่ทรงเข้าใจภาษาอังกฤษดีนี้ไม่ใช่จะมีประโยชน์เฉพาะทางด้านการดำเนินนโยบายทางการทูตให้เป็นไปอย่างนี้เท่านั้น ยังทำให้พระองค์ทางสามารถติดตามข่าวภัยพิบัติที่ประเทศทางตะวันออกได้รับจากลัทธิการล่าอาณานิคมของชาวตะวันตก เช่น การที่พม่าและจีนพ่ายแพ้อังกฤษ ซึ่งจากเหตุการณ์เหล่านั้นทำให้พระองค์ทรงตระหนักว่า แม้แต่จักรวรรดิจีนอันยิ่งใหญ่ก็ไม่สามารถต้านทานกองทัพอังกฤษได้ ดังนั้นพระองค์จึงทรงดำเนินนโยบายโอนอ่อนผ่อนตามความต้องการของชาวตะวันตก ทำให้ไทยรอดพ้นจากอันตรายได้ พระองค์ทรงทราบข่าวความเคลื่อนไหวทางการเมืองระหว่างประเทศโดยพระองค์ทรงรับหนังสือพิมพ์ภาษาอังกฤษที่ออกที่สิงคโปร์มาทรงศึกษา และทรงใช้เหตุการณ์ต่าง ๆ ที่เป็นข่าวกรณีพิพาทกันในที่ต่าง ๆ มาพิจารณาถึงสาเหตุของการบาดหมางกันระหว่างชาวตะวันตกกับอาณาจักรทางตะวันออก จนกระทั่งกลายเป็นสงครามรบพุ่งกัน ในที่สุดประเทศทางตะวันออกต้องเสียดินแดนหรือตกเป็นอาณานิคม พอพระองค์ทรงทราบสาเหตุของการพิพาทและผลแล้ว พระองค์ก็จะใช้

เหตุการณ์เหล่านั้นมาเป็นเครื่องพิจารณา แล้วทรงดำเนินนโยบายหลีกเลี่ยงไม่ให้มีการกระทบกันอย่างรุนแรงระหว่างไทยกับชาวตะวันตก ซึ่งเป็นผลจากการที่พระองค์ทรงรู้ภาษาอังกฤษเป็นอย่างดีนั่นเอง แต่การที่จะดำเนินนโยบายต่างประเทศได้ดีนั้นไม่ใช่รู้ดีเฉพาะภาษาอังกฤษเท่านั้น แต่จะต้องเข้าใจความรู้สึกนึกคิด ความต้องการของชาวตะวันตก รวมทั้งขนบธรรมเนียมประเพณีอีกด้วย ซึ่งการจะเข้าใจสิ่งต่าง ๆ เหล่านั้นก็ต้องใช้ภาษาอังกฤษศึกษาทั้งจากบุคคลที่พระองค์ทรงคุ้นเคย โดยเฉพาะพวกที่เข้ามาสอนศาสนาและตำราที่เป็นภาษาอังกฤษ จนทำให้พระองค์เข้าใจชาวต่างประเทศเหล่านั้นเป็นอย่างดี ก็เป็นส่วนหนึ่งที่จะช่วยให้พระองค์ดำเนินนโยบายต่างประเทศให้รอดพ้นจากอันตรายจากลัทธิล่าอาณานิคม

ด้านสังคม

สังคมไทยสมัยก่อนนั้นสถานภาพทางสังคมของผู้หญิงยังไม่ทัดเทียมกับผู้ชายในด้านการศึกษา เนื่องด้วยขนบธรรมเนียมประเพณีไทยแต่โบราณ แต่สถานภาพของผู้หญิงจะมาได้รับการยกย่องให้เท่าเทียมกับผู้ชายในเรื่องการศึกษาหาความรู้ก็ต่อเมื่อคณะมิชชันนารีได้เข้ามาจัดการศึกษาขึ้นในประเทศไทย ถึงแม้ในสมัยรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจะมีการตั้งโรงเรียนสำหรับสามัญชนขึ้นเป็นจำนวนมากก็จริง แต่ในระยะแรก ๆ โรงเรียนที่จัดตั้งขึ้นนั้นส่วนใหญ่เป็นโรงเรียนสำหรับผู้ชาย โรงเรียนสำหรับผู้หญิงนั้นยังไม่มีเนื่องจากในสมัยนั้นประเทศชาติกำลังต้องการใช้เงินทำนุบำรุงชาติบ้านเมืองหลายด้าน และด้วยประเพณีของไทยที่มีมาแต่โบราณว่าผู้หญิงไม่มีความจำเป็นมากในการที่จะเรียนรู้หนังสือ ฉะนั้นการศึกษาที่จัดให้กับผู้หญิง จึงยังไม่ได้เริ่มขึ้น แต่ว่าคณะมิชชันนารีสตรีอเมริกันได้เป็นคณะบุคคลที่เอาใจใส่อย่างจริงจังในเรื่องฐานะของสตรีเกี่ยวกับด้านการศึกษาหาความรู้อย่างเท่าเทียมกับผู้ชาย โดยเริ่มต้นเมื่อ มิสซิส แมคฟาร์แลนด์ ได้จัดตั้งโรงเรียนสำหรับสตรีขึ้นที่จังหวัดเพชรบุรี และ มิสซิส เฮาส์ พร้อมด้วยสตรีมิชชันนารีอเมริกัน ได้ร่วมกันจัดตั้งโรงเรียนสำหรับสตรีขึ้นที่วังหลัง รวมทั้งอีกหลายแห่งตามภาคต่าง ๆ ของประเทศไทย นับเป็นครั้งแรกที่สตรีสามัญได้มีโอกาสเท่าเทียมกับผู้ชายในด้านโอกาสของการเรียนรู้ นับว่าเป็นจุดเริ่มต้นในเรื่องบทบาทของสตรีในสังคม และสตรีที่ได้รับการศึกษาจากโรงเรียนของคณะมิชชันนารีนี้เองที่จะช่วยประเทศชาติพัฒนาด้านการศึกษาให้ขยายออกไปให้กว้างขวาง เพราะมีนักเรียนหญิงที่จบการศึกษาจากโรงเรียนของคณะมิชชันนารีได้ออกมาเป็นครูตามโรงเรียนต่าง ๆ ทั้งที่เป็นโรงเรียนของมิชชันนารีเอง หรือโรงเรียนของรัฐบาลด้วย โดยดูได้จากข้อความที่ว่า "...เพราะว่าในราวปี 1900 ครูผู้หญิงที่ทำการสอนอยู่ในโรงเรียนรัฐบาล 13 แห่ง และโรงเรียนมิชชันนารีทั่วพระราชอาณาจักรล้วน

แต่สำเร็จมาจากโรงเรียนกุลสตรีวังหลังทั้งนั้น (แวลส์ 2521:46) ฉะนั้นนับว่าเป็นสิ่งที่สำคัญมาก เพราะว่าเป็นครั้งแรกในสังคมไทยที่สตรีมีบทบาทเท่าเทียมผู้ชาย ในการพัฒนาชาติบ้านเมือง และโรงเรียนที่มิชชันนารีตั้งขึ้นมานี้ก็เหมือนกับสถาบันฝึกหัดครูที่ทำหน้าที่ผลิตครูออกมาทำการสอนตามที่ต่าง ๆ ทำให้การศึกษาแพร่หลายเพื่อยกฐานะสตรีไทยโดยทั่วไปให้มีบทบาททางสังคมมากขึ้น

จากการที่คณะมิชชันนารีสตรีได้เริ่มยกฐานะทางสังคมของสตรีไทยให้มีโอกาสเท่าเทียมกับชายนั้น คณะมิชชันนารีเหล่านี้พยายามที่จะชี้ให้สตรีไทยได้เห็นว่าหญิงและชายมีความสามารถไม่แตกต่างกัน โดยในปี พ.ศ.2446 กระทรวงศึกษาธิการได้กำหนดทำการสอบไล่ชั้นมัธยมบริบูรณ์เป็นครั้งแรก ซึ่ง มิสโคล์ ครูใหญ่ของโรงเรียนสตรีวังหลังได้จัดส่งนักเรียนของโรงเรียนเข้าร่วมสอบด้วย 4 คน สามารถสอบผ่านได้ 3 คน และมีนักเรียนคนหนึ่งได้รับรางวัลเกียรตินิยมเท่ากับผู้ชาย คือ นางสาวตาด ประทีปเสน (ตาด ประทีปเสน 2491:13) เป็นการแสดงให้เห็นว่าหญิงกับชายนั้นมีสถานภาพความสามารถเท่า ๆ กัน นับว่าเป็นก้าวใหม่ของสังคมไทย

ด้านการศึกษา

การที่คณะมิชชันนารีเข้ามาจัดการศึกษาในราชสำนักแก่บรรดาพระราชโอรสและบุตรชุนนางข้าราชการ และจากที่คณะมิชชันนารีได้จัดตั้งโรงเรียนขึ้นสอนเองในประเทศไทยนั้น จะเห็นได้ว่าเป็นการเริ่มวางรากฐานในการศึกษาไว้ ซึ่งก็ได้กลายมาเป็นแนวทางและแบบอย่างที่สำคัญให้กับรัฐบาลไทยในสมัยรัชกาลที่ 5 ในการจัดการศึกษาให้กับคนทั่วไป ดังจะเห็นได้จากการที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้จัดตั้งโรงเรียนหลวงขึ้นเมื่อครั้งแรก พ.ศ.2414 นับเป็นการเปลี่ยนรูปแบบของการศึกษา จากการที่เรียนในวัด พระเคยสอนมากลายเป็นมราวาสสอนหนังสือ เปลี่ยนความนึกคิดในสมัยพระเจ้าอยู่หัวบรมโกษฐ์ที่เคยบอกว่า "ใครจะเข้ารับราชการได้ก็ต้องบวชเรียนเสียก่อน" และโรงเรียนกลายเป็นศูนย์กลางของสังคมมากกว่าอยู่ที่วัดดังแต่ก่อน เมื่อมีโรงเรียนเป็นแบบแผนแล้วการสอนก็ไม่ใช่เป็นการสอนกันเป็นส่วนตัว (tutoring) ผลสะท้อนที่เด่นชัดจากการจัดการศึกษาของคณะมิชชันนารีก็คือ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้จัดตั้งโรงเรียนสวนอนันต์ขึ้นเมื่อปี พ.ศ.2421 ซึ่งถือกันว่าเป็นโรงเรียนแห่งแรกของรัฐบาลที่ได้จัดตั้งขึ้นมา โดยมี มิสเตอร์ แมคฟาร์แลนด์ ทำหน้าที่จัดการศึกษา

นอกจากการจัดตั้งโรงเรียนแล้ว ยังกำหนดให้มีหลักสูตร มีตารางสอน กำหนดเวลาเรียน และได้นำวิธีการสอนแบบใหม่ ๆ มาใช้ในการสอนนักเรียนในประเทศไทย ดังข้อความที่ว่า

> มีการประชุมลิตเตอร์เรรีทุก ๆ วันเสาร์กลางเดือนและปลายเดือน นักเรียนประชุมกันแสดงวิชาและความรู้ อาจารย์ใหญ่นั่งเป็นประธาน...โรงเรียนหาโอกาสพานักเรียนไปเที่ยวในที่ต่าง ๆ และตามโรงเรียนต่าง ๆ เช่น โรงงานทำน้ำแข็ง และโรงทำสบู่ เพื่อประกอบความรู้ของนักเรียนให้กว้างขวางขึ้น
>
> (แผนกจดหมายเหตุ วิทยาลัยพายัพ 1915:2)

จะเห็นว่าวิธีการสอนที่โรงเรียนของคณะมิชชันนารีได้นำมาใช้กับเด็กไทยนั้นเป็นสิ่งที่ใหม่และทันสมัยในสมัยนั้น ซึ่งในปัจจุบันการพานักเรียนออกไปศึกษานอกสถานที่ก็ยังเป็นที่ยอมรับกันทั่วไปว่าเป็นการสอนที่ถูกวิธีที่ทำให้นักเรียนได้รับประสบการณ์ตรง และยังได้นำวิธีการวัดผลแบบใหม่ ๆ มาใช้ มีการสอบย่อย มีการสอบไล่ ซึ่งจัดให้มีขึ้นเมื่อวันที่ 19 ธันวาคม พ.ศ. 2422 (ไวแอต 2513:12-13) ถือว่าเป็นการสอบไล่ครั้งแรกที่มีขึ้นในประเทศไทย มีการแปลตำรา แต่งตำราเรียน ตลอดจนการพิมพ์บทเรียนโดยเฉพาะเกี่ยวกับการพิมพ์ มิชชันนารีอเมริกัน คือ หมอบรัดเลย์ ได้นำเอาวิทยาการเรื่องการพิมพ์เข้ามา ทำให้ไทยได้รับประโยชน์มาก ปรากฏว่าเมื่อตอนที่พระยาศรีสุนทรโวหาร แต่งมูลบทบรรพกิจเสร็จ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดเกล้าฯ ให้พิมพ์ขึ้น 2,000 ฉบับ สำหรับเป็นแบบให้กุลบุตรศึกษาแบบเรียนหนังสือไทยได้รับความรู้อย่างกว้างขวางและรวดเร็ว จนมีคำกล่าวว่า "ในระยะนั้นวิทยาการได้ไหลออกจากแท่นพิมพ์นี้ดุจน้ำไหลบ่าไปตามท้องทุ่งอันแห้งแล้ง" (เสถียร ตามรภาค ม.ป.ป.:65) จะเห็นได้ว่าไทยได้รับประโยชน์จากเทคนิคการพิมพ์สมัยใหม่ เข้ามาเอื้อต่อการจัดการศึกษาให้มีความฉับไวและความแพร่หลายมากเพียงไร ทำให้เกิดประโยชน์ทางการศึกษาของไทยเป็นอันมาก (เดช บุนนาค 2512:16-17)

การจัดการศึกษาของคณะมิชชันนารีนี้ยังเป็นส่วนหนึ่งที่ช่วยขยายการศึกษาให้แพร่หลายไปตามท้องถิ่นต่าง ๆ ให้กว้างขวาง นับว่าเป็นการช่วยทั้งทางด้านโรงเรียนของเอกชนและของรัฐบาล